

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Кафедра міжнародного регіоналізму

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС ДИСЦИПЛІНИ
РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК У МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ КРАЇН
АЗІЇ, АФРИКИ ТА ОКЕАНІЇ

для студентів

галузь знань

(шифр і назва)

спеціальність

(шифр і назва спеціальності)

освітній рівень

(молодший бакалавр, бакалавр, магістр)

29 Міжнародні відносини

291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії

магістр

освітня програма

(назва освітньої програми)
(за наявності)

вид дисципліни

Регіональні студії

(назва спеціалізації)

обов'язкова

Форма навчання

Навчальний рік

Семестр

Кількість кредитів ECTS

Мова викладання, навчання
та оцінювання

Форма заключного контролю

очна

перший

другий

3

українська

залік

Викладач: Бут Станіслав Анатолійович, кандидат політичних наук, асистент, асистент кафедри міжнародного регіоналізму

Пролонговано на: 20__/20__ н.р. _____ (_____) «__» 20__ р.
(підпис, ПІБ, дата)

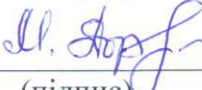
Пролонговано на: 20__/20__ н.р. _____ (_____) «__» 20__ р.
(підпис, ПІБ, дата)

КИЇВ – 2024

Розробник(и): **Бут Станіслав Анатолійович**, кандидат політичних наук, асистент, асистент кафедри міжнародного регіоназнавства.

ЗАТВЕРДЖЕНО

Зав. кафедри міжнародного регіоназнавства

 (Дорошко М.С.)
(підпис) (прізвище та ініціали)

Протокол № 6 від «20» лютого 2024 р.

Схвалено науково - методичною комісією Інституту міжнародних відносин
Протокол від «25» березня 2024 року № 7

Голова науково-методичної комісії (Приятельчук О.А.)
(підпис) (прізвище та ініціали)

« ____ » _____ 20__ року

1. Мета дисципліни. Метою курсу є ознайомлення студентів із місцем релігійного чинника у міждержавних відносинах країн Азії, Африки та Океанії. Він призначений для виявлення впливу релігії на державний розвиток, національну безпеку та міждержавні взаємини країн зазначених географічних регіонів. Міждисциплінарний підхід сприяє розгляду і виявленню релігійної складової у політичних, економічних та безпекових процесах. Це створює належне підґрунтя для поглибленого вивчення студентами міжнародних подій, що відбуваються під впливом релігійної складової.

2. Попередні вимоги до опанування або вибору навчальної дисципліни (за наявності):

- Знання особливостей провідних світових релігій – християнства, ісламу, буддизму, індуїзму та конфуціанства.

- Усвідомлення специфіки релігійного складу населення країн Азії, Африки та Океанії.

- Знання базових принципів і категорій міжнародних відносин.

- Належні уявлення про міждержавні конфлікти на релігійному ґрунті.

3. Анотація навчальної дисципліни. Курс «Релігійний чинник у міждержавних відносинах країн Азії, Африки та Океанії» є нормативною дисципліною професійно-практичної підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр» програми «Регіональні студії». Опанування курсу розширює світогляд студентів, дозволяючи їм оволодіти знаннями про релігійну специфіку країн Азії, Африки та Океанії і знатися на загальних принципах взаємодії релігії, політики, геополітики, економіки та безпеки у межах міждержавних взаємин.

Об'єктом курсу є вплив релігійного чинника на міжнародні відносини.

Предметом курсу є вплив релігійного фактора на зовнішню політику та суспільно-політичний розвиток країн Азії, Африки та Океанії.

4. Завдання (навчальні цілі):

- *оволодіння* базовими релігійними поняттями;

- *ознайомлення* студентів із ключовими тенденціями розвитку релігійної складової міжнародних відносин на глобальному та регіональному рівнях;
- *вивчення* взаємозв'язку між складною релігійною ситуацією у країні обраного регіону та проявами сепаратизму;
- *розуміння* специфіки впливу релігійної складової на формування зовнішньої політики країн окремих регіонів;
- *розвиток* вміння використовувати отриману інформацію у майбутній фаховій роботі.

5. Результати навчання за дисципліною:

Результат навчання (1. знати; 2. вміти; 3. комунікація 4. автономність та відповідальність)		Методи викладання і навчання	Методи оцінювання	Відсоток у підсумковій оцінці з дисципліни
Код	Результат навчання			
<i>Знати та володіти теоретичними знаннями про:</i>				
1.1	<i>знати</i> понятійно-категоріальний апарат наукової дисципліни «Релігійний чинник у міждержавних відносинах країн Азії, Африки та Океанії», зокрема, поняття релігії, Бога, релігійної віри	лекція	контрольна робота	3%
1.2	<i>знати</i> особливості карти релігійних вірувань Азії, Африки та Океанії	лекція, семінар, самостійна робота	усна відповідь, контрольна робота, екзаменаційна робота, перевірка самостійних робіт	10%
1.3	<i>знати</i> причини виникнення і основні наслідки внутрішніх конфліктів на релігійному ґрунті в Азії, Африці та Океанії	лекція, семінар, самостійна робота	усна відповідь, контрольна робота, екзаменаційна робота, перевірка самостійних робіт	10%
<i>Вміти:</i>				
2.1	вміти орієнтуватися у проблемах двосторонніх відносин, що спричинені як внутрішніми, так і міжнародними	лекція, семінар, самостійна робота	усна відповідь, екзаменаційна	10%

	конфліктами на релігійному ґрунті в Азії, Африці та Океанії		робота, перевірка самостійних робіт	
2.2	вміти добирати, систематизувати й аналізувати інформацію, що стосується впливу релігійного чинника на міждержавні відносини обраного для дослідження регіону	самостійна робота, семінар	перевірка самостійних робіт, усна відповідь	7%
2.3	вміти визначати вплив на ситуацію у країнах транснаціональних релігійних мереж недержавного характеру	самостійна робота, семінар	перевірка самостійних робіт, усна відповідь, контрольна робота	10%
2.4	Вміти орієнтуватися у роботі галузі міжнародного релігійного паломництва, виокремлювати паломницькі святині та встановлювати роль та місце паломництва у системі міжнародних відносин в Азії, Африці та Океанії	лекція, семінар, самостійна робота	усна відповідь, контрольна робота, екзаменаційна робота, перевірка самостійних робіт	10%
2.5	вміти формулювати припущення, передбачення та прогнози щодо політики глобальних акторів	самостійна робота	перевірка самостійних робіт	5%
2.6	вміти застосовувати основні методи наукових досліджень у сфері міжнародних відносин і споріднених дисциплін	самостійна робота	перевірка самостійних робіт	5%
<i>Отримати базові комунікативні навички:</i>				
3.1	готувати письмові та усні реферати, а також презентації із запропонованої проблематики, використовуючи для цього сучасні комп'ютерні технології	семінар, самостійна робота	усна відповідь, перевірка самостійних робіт	10%
3.2	брати участь у тематичних дискусіях і аргументовано представляти свою позицію і точку зору	семінар	усна відповідь	5%
3.3	обирати мовні засоби, необхідні для цілісності та логічності викладу наукового тексту, застосовувати практичні навички усного і писемного наукового мовлення	семінар, самостійна робота,	усна відповідь, контрольна робота, екзаменаційна робота, перевірка самостійних робіт	10%

<i>Демонструвати автономність і відповідальність:</i>				
4.1	обстоювати активну громадянську позицію в питаннях захисту національних інтересів України, розуміючи особливості відносин глобальних гравців з країнами Азії, Африки та Океанії	семінар	усна відповідь	5%

6. Співвідношення результатів навчання дисципліни із програмними результатами навчання

Результати навчання дисципліни (код) Програмні результати навчання (назва)	1.1	1.2	1.3	2.1	2.2	2.3	2.4	2.5	2.6	3.1	3.2	3.3	4.1
ПРН 4. Демонструвати поглиблені знання проблем міжнародної, регіональної та національної безпеки, міжнародних та інтернаціоналізованих конфліктів, підходів, способів та механізмів забезпечення безпеки у міжнародному просторі та у зовнішній політиці держав			+										
ПРН 7. Збирати, обробляти та аналізувати значний обсяг інформації про стан міжнародних відносин, світової політики та зовнішньої політики держав					+								
ПРН 9. Оцінювати й аналізувати міжнародні та зовнішньополітичні проблеми і ситуації, пропонувати підходи до вирішення таких проблем								+	+				
ПРН 14. Готувати											+		

аналітичні довідки, звіти та інші документи про стан міжнародних відносин та світової політики															
ПРН 17. Проводити підготовку, розробку та реалізацію проектів прикладних досліджень міжнародних відносин, зовнішньої та світової політики										+	+				
ПРН 21. Взаємодіяти з фахівцями інших галузей при розробці та реалізації прикладних та наукових проектів в сфері міжнародного співробітництва та дипломатії											+				
ПРН 24. Доносити до фахівців та широкого загалу інформацію, ідеї, проблеми, рішення та власний досвід з актуальних питань міжнародних відносин та міжнародного регіонознавства										+	+	+			
ПРН 26. Професійно відстоювати інтереси України у різних сферах міжнародних відносин															+

7.1. Форми оцінювання студентів:

– семестрове оцінювання:

№	Види роботи	кількість	Мінімальна оцінка	Максимальна оцінка
1.	Участь у дискусії на семінарських заняттях	6	6*7=42	6*10=60
2.	Модульні контрольні роботи	2	2*9=18	2*20=40
	Всього		60	100

7.2. Організація оцінювання:

Семінарські заняття проводяться згідно з навчальним розкладом в формі дискусії. Участь в дискусії на семінарському занятті оцінюється максимально в 10 балів. Для зарахування курсу протягом семестру студент має отримати не менше 42 балів за участь у семінарських заняттях.

На останньому лекційному занятті кожного модуля проводиться модульна контрольна робота. Вона максимально оцінюється в 20 балів. Для зарахування курсу протягом семестру студент має отримати не менше 9 балів за кожно з двох модульних контрольних робіт (разом – 18 балів).

Шкала відповідності

Відмінно / Excellent	90-100
Добре / Good	75-89
Задовільно / Satisfactory	60-74
Незадовільно / Fail	0-59
Зараховано / Passed	60-100
Не зараховано / Fail	0-59

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЗАНЯТЬ

№ теми	НАЗВА ТЕМИ	Лекції	Семінари	Сам. робота	Контр. модульна робота	Всього
	ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. Роль релігійного чинника у міжнародних відносинах та релігійна ситуація в країнах Східній Азії					
1.	Релігія та її вплив на політику та міжнародні відносини	4	2	5		
2.	Релігійний чинник у політиці КНР	2		5		
3.	Релігійна складова суспільно-політичного	2	2	10		

	розвитку Японії					
	Модульна контрольна робота №1					
	ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. Релігійний чинник у політиці країн Південної Азії, Близького Сходу, Африки та Океанії					
4.	Релігійний фактор у політиці Республіки Індія	2	2	10		
5.	Іслам та конфліктогенність у регіоні Близького Сходу	4	2	10		
6.	Релігія як чинник суспільно-політичних процесів та конфліктогенності на Африканському континенті	4	2	10		
	Модульна контрольна робота №2					
7.	Всього:	18	12	60		

Загальний обсяг 90 год., в тому числі:

Лекції – 18 год.

Семінари – 12 год.

Самостійна робота – 60 год.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

**Роль релігійного чинника у міжнародних відносинах та релігійна
ситуація у Східній Азії**

Тема 1. Релігія та її вплив на політику та міжнародні відносини

Лекція 1. Особливості взаємодії релігії та політики (на прикладі Католицької Церкви) (2 год.)

1. Поняття «релігії» та її функцій.
2. Особливості взаємодії релігійної та політичної сфери.
3. Специфічні риси Католицької Церкви та дипломатія Святого Престолу.
4. Поняття «релігійної дипломатії».

Віра у надприродні сили є невід'ємною складовою людського буття ще з найдавніших часів. З часом певні вірування зазнали трансформацій у системному напрямку та отримали оформлення у вигляді релігій. Варто відмітити про один із підходів щодо етимологія терміну «релігія», який походить, як і багато інших наукових понять, із латинської мови, а саме – від дієслова «religare», де слід виділити дві складові – частку «re» (знову щось здійснити) та дієслово «ligare» (зв'язувати). Тобто релігія, з точки зору такого підходу, має на меті відновити зв'язок.

Логічно виникає питання між ким або чим може відновити контакт релігія? Відповідь на це може полягати у тому, що релігійні вірування дозволяють задовольнити внутрішнє прагнення людини до пізнання самої себе та своєї ролі та місця у всесвіті, а також яким чином вибудовувати відносини із навколишнім світом. Тож, з такої точки зору, релігія допомагає сформуванню людині світогляд та систему зв'язків із соціальними, природними та іншими оточуючими системами. Якщо виходити із проблеми духовних запитів індивіда, то релігія дозволяє встановити або ж відновити зв'язок між індивідом та Абсолютом чи іншими надприродними силами.

Окреслена вище проблематика підштовхує до питання функціонального виміру релігії, який відмічає різноманітністю та відсутністю єдиного підходу. Втім, серед функцій релігії серед яких можна відмітити такі:

– *світоглядна*: релігійний світогляд дозволяє осмислити світ, суспільство, цілепокладання життєдіяльності.

– *комунікативна*: релігія формує певні рамки, принципи та зрозумілі для учасників комунікації поняття;

– *регулятивна*: релігія регулює різноманітні аспекти життя соціуму. Приміром, релігійні постулати формують принципи моралі та нормативно-правової системи певних суспільств. Зокрема, у державах, де домінуючою релігією була або є християнство в основі системи права лежать 10 заповідей, а у країнах із домінуванням ісламу – шаріат;

– *культуроформуюча*: релігія протягом тисячоліть сприяла появі унікальних культурних надбань у різноманітних напрямках від поезії та архітектури.

– *інтегративна*: релігія є засобом об'єднання єдиновірців своїм віровченням. Однорідною за змістом, але іншою за умовами є політична функція національної інтеграції, що передбачає забезпечення політичною системою інтеграції племен у народність, а народностей — у націю. При цьому національна інтеграція відбувається в рамках імперії-держави і національної держави.

– *легітимуюча*: у багатьох суспільствах значна кількість соціальних інститутів вимагала або продовжує вимагати у відповідності із релігійними нормами отримання «узаконення» шляхом здійснення певних релігійних ритуалів, наприклад, це стосується суспільної легітимації інституту шлюбу.

Водночас легітимуюча функція релігії зачіпає у значній мірі ключову для нас сферу людської життєдіяльності – політику, особливо у традиційному вимірі сакралізації влади (у даному випадку особи та чи групи осіб, які отримують загально визнані санкції щодо здійснення впливу на поведінку інших учасників соціальної групи). При цьому взаємовплив релігії та її інституцій в історичному розрізі отримав різноманітні форми, що підкреслює стійкий взаємозв'язок цих важливих сфер людської життєдіяльності.

На сьогодні відмічаються тенденції активізації взаємодії релігії та політичної сфери. Приміром, політики та клерики все частіше розуміють взаємну користь від кооперації між собою. Так, політичні сили традиційно

використовують релігійні організації у боротьбі за електорат, а релігійні організації не лише підтримує політичну силу, але й поширюють власні вчення і відстоюють цілі. Показовим моментом виступають спільні суспільні заходи, що освячуються представниками різних конфесій на підтримку різних політичних лідерів. Мають місце неpubлічні домовленості між релігійними організаціями та політичними партіями. Релігійні інституції продовжують час від часу виступати ідеологічною опорою для мобілізації цільової аудиторії для підтримки та реалізації військових авантур та терористичних актів з боку окремих держав (зокрема, РПЦ у росії). Також у багатьох країнах релігійний фундаменталізм стає вагомою загрозою для суспільної стабільності та національної безпеки.

Тож, важливе місце у переплетінні релігійної та політичної сфери відіграє діяльність релігійних інститутів та релігійних діячів. Приміром, традиційним чинником суспільно-політичного та економічного розвитку протягом багатьох століть виступала церква (християнські суспільства), духовенство (іслам), чернеча спільнота (сангха у буддизмі).

Для кращого розуміння варіантів взаємодії релігійних інституцій та політичної сфери можна навести перелік моделей відносин між церквою та державою українського дослідника М. Палічака:

1. теократія (форма правління, за якої повнота влади концентрується у руках клериків) ;
2. цезаропапізм (передбачає повну залежність релігійних інституцій від світської влади);
3. державна Церква (наявність певної привілейованої конфесії у державі);
4. відокремлення Церкви від держави;
5. проміжний стан між моделлю повного відокремлення Церкви від держави та державної Церкви (збереження певних преференцій з боку держави для окремих конфесій).

Водночас у контексті моделі відокремлення церкви від держави дослідник виділяє два підтипи – сепараційну (повне усунення Церкви із усіх

сфер суспільного розвитку за умов відсутності спеціального законодавства) та коопераційна (нормативно врегульована підтримка з боку держави традиційних конфесій із забезпеченням можливостей для реалізації релігійних потреб релігійних меншин).

Буде також доцільним пригадати про сформовані протягом розвитку суспільно-політичних організацій ключові принципи взаємодії між релігійними та державними інституціями: 1. віротерпимість; 2. свобода віросповідань; 3. свобода совісті.

Вочевидь, що у контексті розвитку взаємин між політичною, світською владою та релігійними інституціям одним із найбільш яскравих кейсів виступає Католицька Церква, яка у період Середньовіччя являла собою варіант створення єдиної Європи та основи релігійної спільності, а також релігійних, економічних, політико-ідеологічних важелів впливу Святого Престолу на європейський простір, де ще були відсутні сформовані держави-нації.

Характерними особливостями Католицької Церкви є:

а) високий рівень централізації управління й організації духовного життя, він застерігає Католицьку Церкву від сепаратизму, забезпечує конфесійну монолітність (просліджується подібність до політичної функції управління);

б) концентрація вищої церковної влади в руках римського первосвященника, якому присвоєно титул Папи – абсолютизм католицької церкви;

в) претензія на зверхність влади папи римського над державною владою (владою королів, імператорів, князів, президентів);

г) право Папи доповнювати основи християнського віровчення новими догматами, обрядами та іншими культовими елементами. Це зумовлює динамічність релігійного життя Католицької Церкви, дає можливість пристосовувати її віровчення до конкретно історичних умов, істотно відрізняє від православ'я (функція соціально – політичної модернізації).

Особливо з XIX століття Ватикан не має таких потужних важелів впливу на регіональний та міжнародний порядок денний, однак прагне продовжувати

вже більш м'якими дипломатичними методами реалізувати свої інтереси у міжнародному просторі, де вагомим ресурсом залишається чисельна католицька паства у глобальному масштабі.

Варто зауважити, що Святий Престол має мікро, але все ж таки власну територію – 44 гектари, а також володіє атрибутами державності: держана символіка, власні закони, банк, гвардія (папський аналог збройних сил), а також вступає у дипломатичні відносини.

Святий Престол використовує структуровану систему органів для реалізації власної зовнішньої політики, серед яких ключову роль відіграє Державний секретаріат – аналог міністерства закордонних справ. Ця інституція укладає звичайні міжнародні договори та конкордати (угода між Папою Римським та владою певної країни щодо врегулювання правового статусу Католицької Церкви) із державами, які стають підґрунтям для здійснення офіційних контактів між Ватиканом та міжнародними акторами. На сьогодні Святий Престол встановив дипломатичні відносини із 184 державами світу (2023). Роль послів виконує нунцій – постійний дипломатичний представник Ватикану.

Серед актуальних рис дипломатії Святого Престолу можна відмітити :

1. зростання інтенсивності міжнародних візитів Папи Римського;
2. підвищення зацікавленості до азійського простору поряд із Європою та Латинською Америкою;
3. модернізація дипломатичної діяльності, зокрема, активізація цифровою дипломатії;
4. традиційними сферами для дипломатії Ватикану залишаються питання війни та миру, врегулювання конфліктів, захист прав людини та глобальні проблеми сучасності.

Варто відмітити, що посередницька дипломатія Святого Престолу мала успіхи у врегулюванні міжнародних суперечок, щоправда, між країнами, де більшість населення сповідує католицизм. Найбільш яскравим прикладом виступає посередницький успіх Папи Римського Іоанном Павлом II у 1978 р. у

відносинах між Чилі та Аргентиною, який навіть попередив виникнення збройного конфлікту між цими державами щодо протоки Бігл. Цікаво, що Святий Престол застосована прийом, який початково виглядав, як «добрі послуги». На практиці Ватикан розмістив свого спеціального представника папи в зоні конфлікту, поставивши суб'єктів конфлікту перед фактом його присутності. Керівництво обох країн було змушене погодитися на таку ситуацію через побоювання протестів з боку чисельних католицьких громад. Папа використав фактор мобілізації католицької пастви для тиску на владу Чилі та Аргентини, внаслідок чого між ними у 1984 р. був підписаний Договір про мир і дружбу. Таким чином, Ватикан реалізує також превентивну дипломатію щодо міжнародних конфліктів.

Попри миротворчість як наріжний, офіційно декларований напрям у дипломатії та наявність чисельної греко-католицької громади, у контексті повномасштабної російсько-української війни, Папа Римський відзначився низкою заяв, які можуть бути неоднозначно розтлумачені. Водночас це стало підґрунтям для висунення гіпотез щодо тісних контактів між Ватиканом та кремлем. Все ж таки на початку січня 2024 р. Папа Римський спромігся вперше публічно засудити ведення російською федерацією повномасштабної війни проти України.

Насамкінець, варто також здійснити перехід від особливостей практичної реалізації зовнішньої політики Ватикану до теоретичного узагальнення діяльності релігійних організацій у міжнародному середовищі, та відмітити поняття «релігійної дипломатії», яке в англомовних джерелах охоплює щонайменше два паралельних терміни: «religious diplomacy» та «faith-based diplomacy», які в перекладі на українську часто об'єднують в термін «релігійна дипломатія», уникаючи тонких відмінностей у значенні. Власне, терміном «релігійна дипломатія» позначаються ініціативи між релігійними інституціями, в той час як «дипломатія на підставі віри» має ширше значення. Вона описує не лише (й не обов'язково) ініціативи певних релігійних інституцій, а й приватних

громадян, які з тих чи інших релігійних переконань можуть ініціювати процеси діалогу та примирення між певними сторонами.

Релігійна дипломатія суттєво відрізняється від традиційної офіційної дипломатії, зокрема, за рівнем взаємодії з державою та релігійними центрами, рівнем формалізації діяльності, особливостями фокусу. Вона має свої недоліки та переваги – здатна залучати додатковий інструментарій, акумулювати соціальний капітал (нарощення міжособистісних зв'язків) та має власні шляхи стимулювання до миру (через апеляцію до вищого авторитету). Разом з тим, релігійна дипломатія тісно пов'язана та взаємодоповнює офіційну урядову дипломатію.

Лекція 2. Вплив релігійного чинника на міжнародні відносини (2 год.)

1. Особливості дослідження ролі релігійного фактора у міжнародних відносинах.

2. Трансформація ролі релігійного чинника у міжнародних відносинах.

2. Актуальні тенденції впливу релігії на світову політику.

Зважаючи на складність характеристики ролі релігійного чинника у міжнародних відносинах, існує низка підходів до його дослідження.

Серед основних підходів до вивчення релігійного фактора у міжнародних відносинах можна назвати такі:

- системно-структурний (релігія розглядається як певна цілісна система, в рамках якої можна виділити низку підсистем – приміром, релігійних течій, сект, які, у свою чергу, займають свою специфічну нішу у контексті загальної структури)

- історичний (вивчає вплив релігійного чинника на світові політичні процеси в історичній динаміці, простежує ступінь впливу релігійних концепцій на державотворчі та міжнародно-політичні процеси в окремі історичні періоди)

- комунікативний (релігію як результат комунікативних інтеракцій між членів певного соціум)

- психологічний (досліджує релігійні вірування через призму емоційних переживань індивіда);

- цивілізаційний (аналізує вигляді формування специфічних культурно-цивілізаційних блоків як наслідок впливу релігій на міжнародні відносини)

Відмічається багатоманітністю класифікація релігій, серед яких варто пригадати такі підходи:

За просторово-часовим принципом розрізняють

- світові, які характеризуються глобальним охопленням та космополізмом (буддизм, християнство, іслам);

- регіональні, які охоплюють кілька етносів, проживаючих у географічній близькості (індуїзм, даосизм, конфуціанство);

- локальні або національні, які є притаманною рисою окремих етносів та доволі часто виступають чинником етнічної самоідентифікації (синтоїзм, іудаїзм, джайнізм, сикхізм).

- місцеві, що сформувалися в певному етносі, стали частиною його культури, мають незначну територію поширення, утворюють здебільшого дискретні форми просторової організації (фетишизм, анімізм, культ предків, тотемізм, шаманізм, окремі місцеві вірування етносів та етнорелігійних груп.

За рівнем розвитку релігії поділяють на такі види:

а) ранні вірування - вірування первіснообщинної доби (анімізм, магія, тотемізм, культ предків);

б) політеїстичні релігії - національні релігії (за винятком іудаїзму та сикхізму);

в) монотеїстичні релігії - християнство, іслам, буддизм (світові релігії), іудаїзм та сикхізм (національні релігії);

г) синкретичні релігії - утворилися внаслідок зрощування або злиття різних етнічних і світових релігій: афрохристиянські релігії (церква херувимів і серафимів та ін.), ісламо-християнські секти (абавіти, ісмаїліти відгалужені), суддо-китайські секти (дзен-буддизм, хао-хао), іудео-християнські релігії (мормони);

г) нові релігійні течії, рухи (нетрадиційні форми релігій): церква Муна (мунізм), церква Антихриста, церква Сатани, церква Свідомості Крішни, йогізм.

За рівнем організації виділяють:

- жорстко централізовані (християнство);
- нежорстко централізовані (іслам);
- самовпорядковані (іслам);
- децентралізовані.

Релігія була і залишається невід'ємною частиною суспільно-політичного розвитку. Ба більше, релігія завжди тісно перепліталася з політичною, економічною, культурною та іншими сферами і при цьому виходила за межі ареалу проживання певного суспільства чи процесів, характерних для певного державного утворення. Це і стало основою впливу релігійного фактора на міжнародні відносини.

Звісно, що в різні епохи вплив релігій на міжнародні інтеракції суттєво відрізнявся. У цьому контексті варто пригадати характерний для міжнародно-політичного аналізу підхід виокремлення історичних систем міжнародних відносин, де першим постає Довестфальський період. Приміром, в Стародавню епоху вірування тих чи інших етнічних груп слугували у значній мірі чинником самоідентифікації та самозвеличення, адже у переважній більшості окремі племена, поклоняючись певним локальним божествам, у такий спосіб підкреслювали свою відмінність від оточуючих соціальних груп. Більш того, фактор само ідентифікації доволі часто посилювався наявністю певних тотемних предків (тварин, рослин).

Цікаво, що політеїстичні вірування залишали чимало можливостей для релігійного синкретизму, який виникав на лініях активної комунікації різних етнічних культур (приміром, скіфські племена, активно взаємодіючи із грецькими колоніями на півдні України, з часом запозичили елементи давньогрецького пантеону). При цьому військова перемога однієї етно-

політичної спільноти над іншою, зазвичай, не означала нав'язування релігійних вірувань переможця, а місця здійснення релігійних культів піддавалися грабунку з метою наживи, а не встановлення свого релігійного світогляду.

Звісно, що у цей період вже існує певний місіонерський характер впливу релігії, наприклад, у формі наявності волі божеств на завоювання інших племен, який доволі часто передавали простим смертним жреці.

Щоправда, ситуація ролі релігійного фактора у міжнародних відносинах якісно почала трансформуватися у зв'язку із розповсюдженням та отриманням статусу де-факто державних таких світових релігій як християнство та іслам.

Цікавим є те, що християнство, яке виникло на основі іудаїзму і після кількох століть переслідувань у зв'язку із найвищою лояльністю до Абсолюта / Бога, а не до політичної влади, тобто імператора, стало державною релігією завдяки фанатизму перших християн та популярності ідеї серед багатьох прошарків римського суспільства того, що страждаючи у земному житті, вони отримують вічне блаженство після смерті. Державною релігією християнство було оголошено за імператора Костянтина I у 324 р.

Примітно, у Римській імперії християнство відіграло роль світогляду, який значно послаблював войовничість населення та еліт. Так, християнізовані та позбавлені войовничості племена бритів після того як римські легіони покинули територію острова Велика Британія у першій половині 5 ст. н.е. вирішили скористатися військовою допомогою германських племен англів, саксів та ютів у боротьбі із набігами піктів та скоттів.

Втім, християнство отримало іншу функцію у нових варварських королівствах, що виникли на тлі краху Римської імперії. Правителі варварських королівств активно приймали християнство, у першу чергу, через фактор політичного та культурного престижу, адже християнізація вважалася ознакою вищості та долучення до «клубу цивілізованих» державних утворень. При цьому християнізація дозволяла колишнім варварам претендувати на роль спадкоємця Римської імперії (ідея величі Риму – наріжний камінь політичного світогляду Західної Європи).

Водночас важливим моментом стало релігійне виправдання ведення завоювань щодо нехристиянських племен чи державних утворень. У подальшому ця логіка теж доволі часто виступала обґрунтуванням підкорення західноєвропейськими політичними утвореннями просторів Азії, Америки та Африки як процесу «релігійного просвітлення» місцевих народів, щоправда, насильницьким шляхом та з метою матеріального збагачення. Теж саме прослідковується у геополітиці московського царства.

Релігія стала детермінантою військово-політичної експансії у випадку із арабськими племенами Аравійського півострова, які до появи на історичній арені пророка Муххамеда не являли собою особливої потуги. Варто зауважити, що власне пророк розпочинає процес завоювань, які дозволили після його смерті у 632 заснувати халіфату (теократична форма в ісламі, де правитель є водночас головною політичною та релігійною владою). У подальшому завдяки релігійному імпульси арабські завоювання досягають значних територіальних масштабів – від Піренейського півострова на захід до півострова Індостан та Центральної Азії на сході. Цей період арабських завоювань зумовив в основному конфесійну приналежність зазначеного простору на сьогодні – домінування ісламу.

В Довестфальську епоху середньовічної Європи виникає унікальний в історію людства інститут католицької церкви на чолі з Папою Римським, яка претендувала на роль політичної детермінанти у тогочасній Європі. Першим, що спадає на думку у цьому контексті – це феномен Хрестових походів (кінець 11 століття-перша половина 13 століття), які були здійснені європейськими правителями на територію Палестини за закликом Папи Римського задля звільнення Святої Землі від панування іновірців. Окрім демонстрації позицій католицької церкви у цей період. Хрестові походи є ілюстрацією того, що саме релігійна приналежність стала чинником згуртування тогочасних християнських суспільно-політичних утворень. Також це один із яскравих прикладів військового зіткнення між політичними утвореннями двох світових релігій – християнства та ісламу.

Варто також пригадати, що однією із цілей організації Папою Хрестових походів було підпорядкування східнохристиянської церкви після розколу на католиків та православних у 1054. Слід зауважити, що католицька та православна церкви репрезентують кардинально відмінні моделі взаємодії із політичної владою. Католицька церква виступала як організація, що доволі часто вступає у суперечки із світською, політичною владою, що неодноразово призводили до напруження у відносинах між європейськими монархами та Папою Римським (яскрава ілюстрація – конфлікт між папою Григорієм VII і німецьким імператором Генріхом IV у 70-х 11 століття, також відомий як боротьба між гвельфами, прибічників папи римського, і гібелінів, прихильниками імператора, а рушій конфлікту – право на інвеституру, тобто призначення єпископів). А православна традиція є кардинально протилежною, адже церква, зазвичай, та й фактично на сьогоднішній день – одна із опор політичної влади, у тому числі в Україні.

Значні важелі впливу на різноманітні сфери життя європейського середньовічного суспільства у поєднанні із зловживанням такими можливостями, особливо у напрямку матеріального збагачення, зокрема, шляхом продажу індульгенцій, поступово призводять до десакралізації католицької церкви та постаті Папи Римського. При цьому негативний погляд на ці інститути розповсюдився як серед народних мас, так і еліт. Це призвело до процесу Реформації, тобто активній діяльності рухів, спрямованих на зміну засад функціонування католицької церкви. Відправною точкою цього процесу вважається 1517, коли экс-католицький священник Мартін Лютер прибав свої «95 тез» із критикою діяльності католицької церкви. У ході Реформації від католицизму відділяється протестантської гілка християнства, яка, слід підкреслити, у значній мірі вплинула на розвиток західної цивілізації, адже окрім усунення з «релігійного Олімпу» Папи Римського вона сприяла формуванню більш економічним потужних державних утворень, позаяк у відповідності до «протестантської етики» – Бог любить тих, хто успішний у

свої справі, що означає на практиці покладення більших зусиль у сфері професійної діяльності аби виправдати цей релігійний погляд.

Щоправда, боротьба між католицизмом і протестантизмом відбувалося не тільки, а доволі часто військовими та політичними засобами. Апогеєм цього суперництва вважається Тридцятилітня війна (1618-1648), де переплелися релігійні, політичні та економічні суперечки європейського простору. За підсумками цієї системної війни з'являється Вестфальський міжнародний порядок із принципами держави-нації, суверенітету та міжнародного права. У той же час це початок секуляризації (тобто відділення релігії від світського життя) у міжнародних відносинах. Релігія поступово втрачає свої позиції у політичному житті. Не останню роль у цьому процесі відіграють науково-технічні винаходи людства, які дозволяють керувати навколишнім природними процесами.

Релігія ще слабкіше впливає на світову політику у ХХ столітті, особливо із появою Радянського Союзу, де був впроваджений атеїзм. У подальшому у рамках боротьби СРСР та США та очолюваних ними таборів ідеологія відіграла роль інструменту геополітичного протистояння.

Щоправда, на тлі останньої фази глобального суперництва СРСР та США у світовій політиці відбувається політична подія, яка продемонструвала те, що потенціал впливу релігійної сфери був надто недооцінений – ісламська революція в Ірані 1978-1979, в ході якої в цій країні була встановлена теократична форма правління на чолі з аятолами, яка шляхом контролю на усю сферу суспільства та час від часу застосування терору утримує владу у цій країні й сьогодні.

Втім, тенденція до повернення позицій релігії у міжнародних відносинах ще більше посилюється у постбіполярну епоху, де яскравими прикладами виступають теракт 9/11 у США, організована ісламістською терористичною організацією Аль-Каїда. Ця подія стала імпульсом для глобальної боротьби із міжнародним тероризмом, а також початку військової операції США в Афганістані, яка була програна Вашингтон остаточно у 2021 через поразку від

знову ж таки радикально-релігійного руху «Талібан», що знову підкреслює посилення релігійного фактора.

Більш того, однією з характеристик сучасного світу є також те, що релігія реально є рушієм десятків конфліктів. Так, за підрахунками конфліктологів, які визначали причини 101 збройного конфлікту, що розгорталися у світі від 1989 до 1996 рр., 95 фактично були внутрішньодержавними зіткненнями, де релігійний чи етнічний чинник відігравав дуже важливу, або навіть найважливішу роль. Ситуація початку XXI ст. зберегла в силі цю тенденцію. Зокрема прикладом можуть слугувати події 2011-2012 («Арабська весна») і наступних років на Близькому Сході. Особливо гострою зараз залишається ситуація в Сирії, що в тому числі викликано діяльністю проголошеної 12 жовтня 2006 р. Ісламської держави Іраку – військового й політичного утворення, чії представники прагнули створити нову Ісламську Сунітську державу поміж північно-східною Сирією та північно-західним Іраком. 8 квітня 2013 р. організація була перейменована на Ісламську Державу Іраку і Леванту (ІДІЛ) й поширила свою військову та терористичну діяльність на територію Сирії. 29 червня 2014 р. вона взяла назву «Ісламська Держава» і оголосила себе всесвітнім халіфатом. Примітно, що ІДІЛу вдалося досягти значних військових успіхів та встановити контроль над значною територією Іраку та Сирії і лише завдяки тому, що інші регіональні та глобальні гравці були єдині у погляді необхідності нейтралізації цієї організації вона зазнала поразки.

Окрім, релігійна складова присутня у конфліктах у Південній та Південно-Східній Азії, Африці, про що мова піде на наступних заняттях.

Варто відмітити інші характерні тенденції:

процеси десекуляризації й загострення відносин між релігією й секулярною культурою;

зміна локальних і глобального релігійного й культурного ландшафту та вплив цих змін на просторові, часові, динамічні параметри релігійних конфліктів;

вплив міграційних процесів різного масштабу на зміну релігійних ідентичностей;

процеси інтеграції й дезінтеграції релігійних спільнот та соціальні конфлікти.

До основних тенденцій сучасної релігійної динаміки також можна віднести такі:

- активізація місіонерської діяльності традиційних релігій, усвідомлення важливості релігійного освіти (особливо молоді), знайомство з віровченням християнства, ісламу, іудаїзму, буддизму;

- певне розмивання, фрагментація класичних релігійних систем, синтетичність форм. Наприклад, взаємодія культурних систем Африки і поява афрохристиянства та афроісламу;

- релігійний фундаменталізм, що проповідує стійке неприйняття сучасності, критику світського життя, звільненого від влади релігії, та виступає проти західної моделі розвитку і проголошує традиційні цінності. Наприклад, рух фундаменталістів в Індії, Афганістані та ін.;

- теологія звільнення (теології визволення), що набула поширення у країнах третього світу з кінця 1960-х років. У цьому регіоні, що характеризується політичною нестабільністю, залежністю від американського капіталу, зростанням населення і злиднів, католицька церква є одночасно консервативною силою і виразником інтересів простого народу; - екуменічний рух, спрямований на досягнення взаєморозуміння, консолідації, порівняння позицій великих церков і конфесій з важливих проблем сучасного життя;

- інтерес до езотерики, містики, окультних теорій і практик. Зокрема на масштабний культурний синтез і встановлення духовного панування в світі претендують теософія, антропософія та ін.;

- з останньої третини ХХ ст. активно стали множитися нові релігійні рухи: тоталітарні секти, деструктивні культи, містичні, сатанинські та неоязичницькі спільноти;

- спостерігається зростання індивідуальної релігійності (йдеться про існування своєрідних «ножиць» між релігійними віруваннями, потребою особи в духовному досвіді та переживаннях – з одного боку, і стрімким падінням відвідин церкви та участі в інституційованій релігійній діяльності) тощо.

Ще однією тенденцією на яку варто звернути увагу є те, що низка країн можуть охарактеризовані як великі державами, що розвиваються, або реваншистськими, інтегрували релігію та релігійну участь як явний компонент своєї зовнішньої поведінки. Так, геополітичні потуги Росія, Китай, Індія використовують релігію як інструмент м'якої сили чи політичної мобілізації.

Семінар 1. Релігійний вимір політичної сфери та міжнародних відносин (2 год.)

1. Особливості взаємодії релігійної та політичної сфери.
2. Вплив релігійного чинника на міжнародні відносини: історія та сьогодення.
3. Особливості дипломатії Святого Престолу.
4. Релігія і політика в Україні.

Завдання для самостійної роботи (5 год.)

Підготуйте наукові повідомлення у формі письмового реферату (на вибір):

1. Психологічне підґрунття ролі релігії у розвитку людства.
2. Вплив християнства на формування політичної мапи світу.
3. Роль ісламу у формуванні сучасної етно-політичної мозаїки світу.
4. Окультизм та політика.
5. Прийоми втягування до тоталітарних сект.

Тема 2. Релігійний чинник у політиці КНР

Лекція 3. Релігійний чинник у політиці КНР (2 год.)

1. Особливості релігійної політики у Китаї з моменту приходу до влади КПК.

2. Релігійна політика у КНР за правління Сі Цзінпіня.

3. Релігія як інструмент м'якої сили Китаю (на прикладі буддійської дипломатії).

Релігія завжди виступала важливою складовою суспільно-політичних процесів. Китай у цьому контексті не виняток, а наочне підтвердження. Це стосується історичної ролі, у першу чергу, китайської етнічної релігії даосизму та ханського варіанту буддизму – чань-буддизм. Між іншим, саме чань-буддизм став основою для буддійської релігійності на Корейському півострові та в Японії.

Однак із остаточним встановленням комуністичної влади у Китаї у 1949 році релігійний вимір життя китайського суспільства зазнав суттєвих зрушень негативного характеру. Комуністична партія Китаю (КПК) офіційно пропагує атеїзм, а її членам не дозволяється приєднуватися до жодної релігії. Ставлення партії узгоджується з марксистським поглядом на те, що релігія є тимчасовим історичним явищем, яке зникне в міру розвитку суспільства.

Тож з приходом влади комуністичного диктатора Мао Цзедуна релігія швидко перетворюється на об'єкт утисків. Комуністична верхівка лідери того часу описували релігію як пов'язану з «чужим культурним імперіалізмом», «феодалізмом» і «забобонами». Релігійні групи переслідувалися за всіма напрямками. Поряд з цим відбулася кампанія із націоналізації урядом значної кількості храмів, церков і мечетей для світських цілей. Іноземних місіонерів були депортовані, а церкви закликали розірвати зв'язки із зовнішніми організаціями, включаючи Ватикан.

Водночас КПК створює Бюро у справах релігії для нагляду за релігійною діяльністю та сприяв патріотичному руху трьох самоврядувань (самоврядування, самопідтримка та саморозповсюдження) для релігійних груп. Також були сформовані патріотичні релігійні асоціації для управління та моніторингу кожної з п'яти релігій – буддизму, ісламу, протестантизму, даосизму, та католицизму, які КПК офіційно визнає як релігії

Під час Культурної революції релігія стала мішенню кампанії Мао з усунення «чотирьох пережитків» — «старі ідеї, стару культуру, старі звичаї, старі звички». Будь-яка релігійна діяльність була заборонена, а релігійний персонал переслідувався. У цей період воєнізовані фанатики-комуністи знищили чимало храмів, святинь, церков і мечетей. Китайці, які хотіли зберегти свою віру, таємно сповідували релігійні культу.

Ситуація у релігійній сфері покращується у наприкінці 70-х років ХХ століття із приходом до влади архітектора сучасного модерного Китаю – Ден Сяопіна, коли були значно послаблені утиски з боку КПК у різних сферах життєдіяльності. Так, у редакції Конституції КНР від 1982 року у 36 статті зафіксоване право свободи віросповідання.

Однак документ також встановив межі релігійної свободи, дозволивши лише «нормальну» релігійну діяльність (хоча він залишив «нормальну» невизначеною) і заборонив релігійну освіту серед неповнолітніх. Крім того, КПК заборонила членам партії сповідувати або вірити в релігію та наголосила на важливості посилення атеїстичної освіти серед громадян Китаю. Варто підкреслити, що невизначеність понять «нормальна» та «ненормальна» релігійна діяльність створює широкі можливості для юридичного обґрунтування утисків релігійних груп чи організації за потреби з боку КПК.

У наступні десятиліття після Культурної революції уряд зосередився на економічному розвитку. Почала поживавлюватися релігійна діяльність. Храмам, мечетям і церквам, закритим або конфіскованим під час Культурної революції, було дозволено знову відкритися, тоді як ті, що були пошкоджені або знищені, були відремонтовані або відбудовані – деякі за кошти уряду. Будівництво та діяльність буддистських храмів значно виграли, оскільки влада сподівалася, що релігійний туризм сприятиме розвитку економіки.

Після жорсткого придушення продемократичних протестів на площі Тяньаньмень у Пекіні, розпочинається процес посилення контролю держави над суспільством. Зокрема, КПК активно розправляється із незареєстрованими

релігійними групами, ув'язнюючи їх лідерів та арештовувала їхніх лідерів, що, у свою чергу, зумовило активний розвиток підпільних церков.

У 90-х років ХХ століття посилюється практика заборони з боку КПК діяльності релігійних груп. Найбільш показовим став кейс релігійно-духовної групи Фалуньгун, учасники якої активно практикувала традиційну китайську дихальну гімнастику цигун. Фалуньгун отримала високу популярність серед китайців та відповідно побоювання з боку КПК щодо утримання своїх політичних позицій з огляду на кількісне охоплення (понад 70 мільйонів прихильників). Секта була заборонена у 1999 після спроби її adeptів шляхом протестів отримати офіційне визнання. Щоправда, як свідчить низка розслідувань, заборонаю діяльності секти КПК не обмежилось, вдаючись до активного фізичного тиску на її учасників, у тому числі шляхом продажу внутрішніх органів adeptів.

У той час як уряд розправлявся з цими новими релігійними групами, державна політика щодо п'яти визнаних релігій дещо змінилася, ставши відносно м'якою, оскільки політичні лідери підкреслювали, що змушують їх адаптуватися до соціалістичного суспільства.

Однак із приходом до влади актуального лідера Сі Цзінпіня релігійна політика у КНР отримала нові контури. Зокрема,

КПК за Сі підкреслює необхідність протидії поширенню зарубіжного впливу зарубіжного впливу, у тому числі, у вигляді релігії. У цьому контексті проявляється прагнення КПК підкреслити значення традиційної культури Піднебесної. Відповідно Відродження китайської традиційної культури – один із аспектів реалізації концепції «китайської мрії», висунутої Сі Цзіньпіню, яка передбачає відновлення міжнародного статусу китайської нації та побудову суспільства загального добробуту «сяокан». Сам Сі підкреслює необхідність використання привабливості культури та цінностей для створення національного іміджу.

На цьому тлі КПК просуває як національну традицію ідеї та принципи «трьох великих вчень» – конфуціанства, даосизму і ханьського буддизму -

стали активно просуватися всередині країни та за її межами як частина традиційної культури Китаю, де приміром, формування розгалуженої мережі Інститутів Конфуція виступає наочним прикладом. На думку низки дослідників, керівництво КПК та уряду розцінює розвиток цих релігій та філософських вчень як противагу впливу ісламу та християнства, які для КПК фактично асоціюються з загрозою іноземного впливу

Комуністична влада Китаю наразі як ніколи сприяє діяльності буддистської санghi КНР. У порівнянні з іншими конфесіями буддизм найбільше підходить на роль політичного інструменту в руках уряду, у тому числі у розрізі дипломатії, про що мова піде згодом.

Сі активно закликає до «китаїзації релігій», закликаючи всі релігійні групи в Китаї адаптуватися до соціалізму шляхом інтеграції своїх доктрин, звичаїв і моралі з китайською культурою. Кампанія особливо торкається так званих «чужих» релігій. Очікується, що лідери протестантизму, католицизму та ісламу узгодять свої вчення та звичаї з китайськими традиціями та «присягнуть на вірність» державі. Його стратегія складається з двох сторін: з одного боку, уряд посилив контроль над ісламом і християнством. Політика Китаю щодо мусульман включає затримання уйгурів у Сіньцзяні та придушення підпільної групи, які вивчають Коран.

Серед практичних кроків щодо утисків релігійних груп можна відмітити

- демонтаж релігійної символіки як з релігійних споруд, так з приватних об'єктів нерухомості

- примусове вшанування комуністичних лідерів (Мао Цзедуна та Сі Цзінпіня) натомість об'єктів релігійного поклоніння

- закриття місць здійснення релігійних культів під різноманітними приводами (приміром, не відповідність будівлі архітектурних вимогам) та використання їх в якості світської інфраструктури

- заборона носити релігійних одяг та атрибути, а також дотримуватися певних релігійних норм зовнішнього вигляду (приміром, довга борода у чоловіків-мусульман)

- конфіскація та спотворення / «приведення у відповідність до комуністичної ідеології» релігійної літератури
- ув'язнення релігійних діячів за сфабрикованими звинуваченнями (наприклад, за шахрайство)
- нав'язана публічна відмова від віросповідання у мережі Інтернет
- утиски щодо перегляду здійснення релігійних культів у мережі Інтернет
- використання так званих «таборів для перевиховання» щодо релігійно-етнічних меншин (уйгури, тибетці)
- цифровий контроль над релігійними групами за допомогою гаджетів, камер спостереження та штучного інтелекту
- присутність представників КПК під час здійснення релігійних культів та переривання релігійних процесів з боку державних функціонерів.

Утиски на релігійному підґрунті у КНР зустрічають критику з боку Західних держав та неурядових організацій. Щоправда, надзвичайно важлива роль Китаю у міжнародній економіці та залежність більшості країн світу від торгівлі із цією державою зумовлює те, що отримати міжнародне засудження на рівні глобальної організації ООН так і не вдається. Більш того, демонстрацією економічної ваги КНР є той факт, що попри зростання ролі ісламського фундаменталізму та посилення тенденції ісламізації суспільно-політичного життя у регіонах Азії та Африки, критика навіть з боку країн, які просувають ідею державності на основі ісламу відсутня.

При цьому «близькі ідеологічно» режими (КНДР, військова хунта М'янми) висловлюють підтримку утискам мусульман та християн, а соціалістичний В'єтнам, за спостереженнями аналітиків, використовує досвід комуністичного Китаю у реалізації власної релігійної політики.

Слід підкреслити, що попри пропаганду атеїзму щодо внутрішньої аудиторії КПК активно реалізовує релігійну складову у зовнішній політиці.

Щодо міжнародного виміру релігійної політики, то можна відмітити такі риси актуальної релігійної дипломатії КНР:

- просування бачення Китаю як країни, де діє принцип релігійної свободи (приміром, шляхом спонсорування виставок Біблії в США),
- досягнення позитивного прийняття китайської релігійної політики з боку міжнародних акторів (наприклад, запрошення представників ісламських країн відвідати Сіньцзян),
- захист дій Китаю, пов'язаних із релігійною політикою (наприклад, випуск білого документу про права людини в Китаї),
- участь у міжнародному врегулюванні конфліктів, які містять релігійну складову (примирення, Саудівської Аравії та Ірану)
- покращення іміджу через релігійну дипломатію (використання буддизму щодо країн Східної, Південної та Південно-Східної Азії),
- вирішення релігійних суперечок і конфліктів (Тимчасова Китайсько-ватиканська угода від 2018 року).

Релігійна дипломатія Китаю реалізується міжвідомчими зусиллями, в яких беруть участь Державне бюро у справах релігій, Управління інформації Держради, Міжнародний відділ ЦК КПК, Відділ громадської діяльності КПК, асоціацій та рад різних релігій, а також Єдиний фронт.

Функціонують дві напівофіційні організації – Китайський комітет з релігій та миру і Китайська асоціація релігійної культури, яким доручено займатися діяльністю релігійної дипломатії у співпраці з національними асоціаціями та радами п'яти основних релігій.

Примітно, що КПК розпочинає активно використовувати буддизм для власної міжнародної легітимізації та налагодження контактів із країнами, де присутні значні громади цієї релігії, ще у 1950-х роках. Тоді ж був заснований один із ключових механізмів буддистської дипломатії – Буддистська асоціація Китаю (БАК). Поряд з цим, з боку КПК вже тоді були окреслені деякі актуальні й на сьогодні прийоми буддистської дипломатії

1. відвідування топ-державними функціонерами буддистських місць здійснення релігійних культів (приміром, Чжоу Енлай не залишив без уваги буддистський храм у Нью-Делі у ході офіційного візиту до Індії у 1954);

2. сприяння налагодження контактам між буддійськими сангхами, у тому числі, шляхом дарування релігійних святинь (у 1951 японським буддистам було подаровано від імені БАР зображення Будди Гуан-ін, особливо шанованого в Китаї);

3. направлення буддійських святинь для демонстрації та релігійного поклоніння (зуб Будди, М'янма, 1955) .

Примітно, що за Сі Цзінпіня буддійська дипломатія застосовується ще активніше. Сі розглядає буддизм як практичний інструмент м'якої сили у реалізації концепції «китайської мрії» та ідеї «товариства спільної долі». Це пов'язано з тим, що, з одного боку, чань-буддизм визначається як один із стовпів культурної величі Китаю, а іншого – як релігія, яка стимулювала контакти китайської цивілізації з народами Східної, Південної та Південно-Східної Азії. При цьому остання теза використовується у контексті просування ініціатив у рамках проекту «Один пояс, один шлях». Крім того, миролюбні наративи буддизму чудово вписуються в концепцію «товариства спільної долі» та дозволять пом'якшити побоювання перед зростаючою міццю КНР серед азійських сусідніх-країн.

З поміж інших прийомів буддійської дипломатії КНР слід також відмітити:

1. Китайським урядом активно здійснюється підтримка та фінансування міжнародних буддійських конференцій. Зокрема, це проявляється у сприянні проведенню щорічної конференції дружньої взаємодії між буддистами КНР, РК і Японією як заходу публічної дипломатії для сприяння відносинам між трьома країнами. Конференція була вперше проведена в 1995 році.

Ще одним яскравим прикладом є надання підтримки в організації Всесвітнього буддійського форуму, який проводиться за підтримки Китайської буддійської організації та Асоціації з релігійного та культурного обміну. Форум збирається раз на 3 роки, починаючи з 2006 р., коли був проведений вперше за участю 1000 ченців із 37 країн.

2. Зусилля спрямовані на вирішення питання статусу Далай-лами. Зокрема, на вищезгаданому форумі від китайської сторони був присутній Панчен-лама, друга особа у тибетському буддизмі, яка відіграє ключову роль в ідентифікації наступної реінкарнації Далай-лами. З 90-х років постать Панчен-лами перебуває під контролем КПК, а його присутність на форумі мала на меті закріплення міжнародної легітимності (Далай-лама XIV не визнає підконтрольного Пекіну Панчен-ламу і навіть зауважує, що, можливо, наступної реінкарнації лідера Ваджраяни не відбудеться аби не допустити встановлення контролю над цим процесом з боку КПК).

Можна додати, що Пекін використовує економічні важелі тиску з метою недопущення міжнародних контактів Далай-лами. Приміром, у 2016 Китай зупинив економічні контакти у зв'язку із неофіційним візитом духовного лідера Тибету до Монголії (в цій країні теж розповсюджений ламаїзм). Економічний тиск змусив владу Монголії офіційно заборонити відвідування Далай-лами своєї території.

4. Фінансування різних міжнародних проектів, пов'язаних із буддизмом, що теж виступає інструментом підвищення авторитету країни в ареалі буддійських країн. Так, Китай приєднався до проекту з відродження буддійського університету Наланда, що існував у V-XII ст. на півночі Індії.

Також Китай запропонував плани щодо реконструкції міста Лумбіні у Непалі, яке вважається місцем народження Будди. План включає будівництво аеропорту і монастиря.

5. Фінансування навчальних курсів для буддійських ченців. Для підтримки ролі буддизму в громадській дипломатії китайський уряд розвиває такий напрямок, як мовна підготовка (англійська мова) у Китаї не тільки китайських буддійських ченців, а й ченців з інших країн. Цікаво, що КПК у ході таких курсів намагається за допомогою фінансових стимулів знайти лояльних для себе іноземних ченців-буддистів, зокрема, серед ламаїстів-монголів.

Семінар 2. Релігійний аспект китаєцентризму (2 год.)

1. Вплив релігійних течій на формування держави та вироблення зовнішньополітичної стратегії КНР.
2. Релігійний фактор у сепаратистських тенденціях на території Китаю.
3. Релігійна складова зовнішньої політики КНР.

Завдання для самостійної роботи (5 год.)

Підготуйте наукові повідомлення у формі письмового реферату (на вибір):

1. Особливості китайського варіанту буддизму.
2. Тибетський буддизм та його вплив релігійні процеси в Азії.
3. Постать Далай-лами у міжнародних відносинах.
4. Релігійна складова відносин КНР-Монголія.
5. Чинники християнізації КНР та державна політика.
6. Іслам та політика Китаю.

Тема 3. Релігійна складова суспільно-політичного розвитку Японії

Лекція 4. Релігійний чинник у суспільно-політичних процесах Японії (2 год.)

1. Релігійний чинник в історичному розрізі суспільно-політичних процесів домодерної Країни вранішнього сонця.
2. Роль релігії у період модернізації та агресивного мілітаризму.
3. Взаємодія релігії і політики у повоєнній Японії.

В історичному розвитку Японії релігія відіграла вагомую роль. Релігійний чинник у контексті політичного розвитку Країни вранішнього сонця, у першу чергу, асоціюється із національною, автохтонною релігією – синтоїзмом. Слід підкреслити, що синтоїзм виступає фактором національної само ідентифікації, до якого зверталися час від часу у моменти кризового розвитку японської

державності. При цьому в історичному розвитку не так часто мав статус державної релігії.

У розрізі самоідентифікації та навіть самозвеличення синтоїзм надав японцям відчуття гордості, яке у період мілітаризму навіть перетворилося на відчуття зверхності по відношенню до інших націй. Такий стан впливає із того, що у відповідності до синтоїтської міфології японці є прямими нащадками божеств камі, тобто мешканці Японських островів генеалогічно споріднені з істотами вищого порядку, а не виступають лише соціумом, який здійснює релігійні ритуали для того аби задобрити з тією чи іншою метою надприродні сили.

Провідне місце у синтоїстському пантеоні належить богині сонця Аматарасу – відповідно японський імператор є прямим її нащадком, що підкреслює спадковість монархічної влади від головного божества. Так, синтоїстська міфологія стверджує, що перший імператор Дзімму, який інтронізувався у 660 р. до н.е., був спорідненим із богинею сонця. Цікаво, що вважається із того моменту генеалогічна спадковість імператорського роду в Японії не переривалася до наших днів, тому монарший рід Країни вранішнього сонця є найстаріший у сучасному світі.

Ситуація божественного походження японського монарха неодноразово виступала вагомим чинником політичних процесів. Зокрема, фактично статус живого божества на Японських островах здебільшого не призводив до стану, коли імператор мав реальні важелі влади. Навпаки, більшу частину історичного розвитку спочатку аристократичні роди, а згодом військово-політичні клани самурайського походження боролися між собою за право визначати порядок денний політичного життя середньовічної Японії. Однак ця боротьба ніколи не ставила під сумнів виняткову роль імператорів та їх символічний статус вищості завдяки фактору божественного походження. Імператор завжди залишався за дужками політичної боротьби через свій сакральний статус і тому монарх, не маючи у своїх руках реальної влади, виконував роль верховного жреця.

Згодом чинник божественного походження імператора був активно використаний у ході процесу модернізації Країни вранішнього сонця в епоху Мейдзі (1868-1912) із подальшим переходом на мілітаристський курс (1920-1945).

Колишні самураї, які стали реформаторами середньовічної Японії, прагнула якомога швидше та ефективніше модернізувати свою країну, побоюючись повторити шлях сусіднього Китаю, який перетворився на напівколонію західних держав. Тож у процесі модернізації в епоху Мейдзі уряд звертає увагу на фактор релігії, зокрема, аналізуючи чинники, що призвели до успіху у розвитку західних суспільств. Спочатку на роль державної релігії був висунений синтоїзм. Це було зумовлено низкою чинників. По-перше, дзен-буддизм та неоконфуціанство були скомпрометовані як релігійні підвалини сьогунату Токугава, який попри успіх у забезпеченні тривалого періоду мирного розвитку (1603-1867), призвів до колосального відставання Японії у порівнянні із колоніальними потугами того часу, що зумовило власне загрозу для її державності. По-друге, синтоїзм, як і приміром, у моменти двох спроб (1274 і 1281) з боку монгольської династії Юань захопити Японський архіпелаг, відіграв роль фактора самоідентифікації та мобілізації у моменти зовнішньої загрози або впливу. Варто пригадати, що Японії у період Токугава реалізовувала курс на самоізоляцію, а її відкриття зовнішньому світу в 1853-1854 відбулося під тиском військово-технічної переваги американської ескадри. Тож синтоїзм найкраще підходив на роль аби підкреслити окрему унікальність японської нації.

Однак доволі швидко реформатори зрозуміли, що синтоїзм не надто підходить як релігійно-ідеологічне підґрунття у процесі модернізації. На цьому тлі було вирішено використати сакральний статус особи імператора і його походження від головного божества, що отримало назву «тенноїзм» («тенно» – небесний правитель, титул японського імператора). При цьому реформаторський уряд просував ідею, синтоїзм, а де-факто тенноїзм – це не релігія, а споконвічний японський ритуал. Як наслідок, у ході активного

впровадження у суспільстві та особливо в освітній сфері (задля відповідного виховання молоді) культу поклоніння імператору це дозволяло японцям, які, приміром, були більш схильними до буддизму без сумніву виконувати клятви про відданість імператору та готовність здійснити самопожертву в його ім'я. Момент поклоніння саме імператору усував питання надзвичайної широти синтоїстського пантеону.

Крім того, чинник божественного походження імператора використовувався для просування у суспільстві думки про беззаперечне виконання наказів монарха (де-факто правлячих кіл), адже він є прямим нащадком головного божества. Поряд з цим, було успішно імплементована ідея самопожертви японців (яскравий приклад японські пілоти-смертники – «камікадзе») у реалізації поставлених завдань.

У той же час фактор прямого походження японців був використаний для обґрунтування зовнішньої експансії. У мілітаристській Японії, як і у нацистській Німеччині, було створена власна ієрархія націй та рас, де, звісно, японці посідали найвищий щабель, а, приміром, корейців розглядали першочерговою прислугою для підданих Країни вранішнього сонця.

Щоправда, така виняткова роль, як було відмічено вище, не завжди була притаманна синтоїзму. Зокрема, у VII столітті роль державної релігії була закріплена за буддизмом, який у китайському варіанті з V столітті почав проникати на Японські острови. Цікаво, що панівному становищу буддизму посприяли особливості тогочасної боротьби між кланами за вплив, а саме те, що більш давні аристократичні роди зарезервували за собою в якості першопредків впливові божества синтоїстського пантеону, тобто нові еліти не мали можливості посилити свій статус за рахунок божественної генеалогії. Тож поява буддизму відразу привернула увагу нових кланів.

Протистояння між кланами із використанням релігійної складової яскраво проявилось у ході боротьби клану Соґа (підтримував нову релігію буддизм) над кланом Мононобе (прихильники синтоїзму). Після військового розгрому та усунення роду Мононобе від імператорського двору (587) буддизм був

впроваджений як державна релігія. Хоча при цьому держава продовжувала фінансово підтримувати функціонування синтоїстських святилищ.

Мабуть, однією із відомих рис домінування клану Соґа стала реформаторська діяльність принца-регента Сетоку і, зокрема, поява найстарішого нормативного акту Японії – «Конституції із 17 статей» (604), яка базувалася на принципах буддизму.

Прикметно, що вже у цей період було сформований синкретичний підхід японців, у тому серед числі еліт, до релігійної сфери, адже саме принцу Сетоку Тайсі приписують відому аналогію, де синтоїзм виступає деревом, а роль гілок та листя на ньому відіграють буддизм та конфуціанство відповідно.

Прикметно, що релігійна складова не втратила своє ролі у повоєнній Японії, хоча відмежування релігії від держави було зафіксовано у Конституції 1947 р. Серед низки проявів релігійного впливу на політичну сферу – діяльність синтоїстських організацій. Як і у попередні історичні період, афільований із політикою синтоїзм відіграє роль фактора національної самоідентифікації у контексті обмежень, накладених після епохи японського мілітаризму, та апелює до повернення націоналістичних рис у державному будівництві.

Мова йде про функціонування 3 синтоїстських релігійних організацій: Японську парламентську конференцію, Синтоїстська асоціація духовного лідерства, Асоціація японських святинь. Якщо Асоціація японських святинь в основному опікується питання синтоїстських місць поклоніння та здійснення релігійних культів, Японська конференція та Асоціація духовного лідарства активно лобіюють націоналістичні ідеї, хоча й виступає громадянськими та неполітичними силами.

Щодо Японської парламентської конференції, то серед цілей цієї організації – сприйняття Конституції 1947, як нав'язаної ззовні, та просування ідеї затвердження нового найвищого нормативно-правового акту, заснованого на «істинних цінностях японської нації», зокрема. із скасування статей 9 та 20 діючої Конституції, виховання патріотизму, особливо серед молоді, в душі гордості та любові до своєї нації і поваги до загиблих у роки Другої Світової

війни, а також відновлення більш шанобливого ставлення до імператорської сім'ї.

Варто відзначити, що організація має розгалужену мережу (242 відділення на місцях, близько 40 тис. членів, які регулярно роблять внески). При цьому серед учасників – очільники корпорацій, університетів, начальники військових департаментів, представники судової гілки влади, значна кількість парламентарів та членів Кабінету міністрів.

При цього активність Конференції цілеспрямовано приховується, що не дозволяє адекватно оцінити реальні можливості впливу організації. Та й ЗМІ не намагаються виносити її діяльність у публічний простір.

Синтоїстська асоціація духовного лідерства є меншою за масштабами кількості учасників, але водночас напругу пов'язана із парламентарями та членами уряду (більшість парламентарів та міністрів її учасники). Серед напрямків діяльності – просування «традиційних японських духовних цінностей», збереження консервативних настроїв на протигагу ліберальним цінностям, лобювання заборони продажу землі, лісу та озер, а також підприємств іноземцям, підтримка активного відвідування посадовцями храму Ясукуні та храму Ісе, включення до офіційного перелік свят із «синтоїстським відтінком».

Поряд із синтоїстськими громадсько-політичними колами, існує також політична сила, в основі якої один із сектантських варіантів буддизму – партія Комейто (Партія чистої політики). Політична сила Комейто була заснована у 1964 сектою Сока Гоккай, яка, у свою чергу, у видозмінено варіанті спирається на вчення буддійського релігійного діяча епохи Камакури – Нітерена (1222–1282). Буддійський мислитель, який вважав надто загрозливими зрушення у розвитку тогочасного японського істеблішменту – крах впливу старих аристократичних родів на користь військово-політичних кланів самурайського походження. Нітерен вважав єдиним правильним варіантом для вирішення проблем та спасіння соціуму використання «Сутри Лотоса». Лише ця сутра являє собою істинне знання та її багаторазове, щоденне повторювання, на

думку Нітірена, мало б врятувати не тільки окремого індивіда, але й усе японське суспільство.

Тож спадковість опікування загальносуспільними проблема та вектором його подальшого розвитку у відповідності до підходу Нітірена, проявила себе в одному із пріоритетів Партії Комейто – формування в Японії «справедливого суспільства» або «суспільства третьої цивілізації», яке за своїми ознаками має бути відмінним водночас і від капіталізму, від соціалізму

При цьому за партійною ідеологією, щоб досягти мети побудови суспільства «справжнього масового добробуту» та встановлення «миру на землі» необхідно реалізувати триетапну революцію – на рівні індивіда («революцію людини»), «революції у сім'ї», а кінцевою фазою має стати «революції суспільства». При цьому увесь процес має відбуватися на основі етики ненасильства та діалогу, що відповідає світоглядним принципам буддизму.

Варто зауважити, що ідеєю «третьої цивілізації / революції» активно оперує засновник політичної сили – необуддійська секта Сока Гоккай. Зважаючи на те, що 20 стаття Конституції наголошує на принципі секуляризму, в 1967 Комейто поспішила заявити про розірвання контактів із Сока Гоккай, хоча аналітики зауважують, що це лише формальність.

Після саморозпуску 1994, у 1998 відбувся ребрендинг політичної сили під назвою Нова Комейто. Партія продовжує стверджувати, що прагне відстоювати буддійські ідеали, а також виступає за захист навколишнього середовища, мир і справедливість у суспільстві. Ці цінності відображаються в політичній діяльності партії, яка активно втілює їх у реформах.

Водночас керівництво вже Нової Комейто продовжує реалізацію кроків, спрямованих на те, щоб позбавитися іміджу партії, яка не просто тісно пов'язана з Сока Гаккай, а й отримує вказівки щодо курсу партійної діяльності від керівництва цієї суспільно-релігійної організації. Проте вказані заходи дали дуже скромні результати, і в очах широкого загалу Нова Комейто продовжує асоціюватися із Сока Гаккай.

На сьогодні Нова Комейто перебуває у коаліції із перманентно домінуючою у політичному житті Японії – Ліберально-демократичною партією. Шляхом надання підтримки на виборах ЛДП, Нова Комейто забезпечує собі участь у формуванні та реалізації державної політики, у тому числі присутністю в Кабінеті міністрів.

Семінар 3. Релігія і політика в Японії (2 год.)

1. Роль синтоїзму у суспільно-політичних процесах Японії: історія та сучасність.
2. Взаємодія релігії і політики у повоєнній Японії.
3. Проблема сектантства у суспільно-політичних процесах сучасної Японії.

Завдання для самостійної роботи (5 год.)

Підготуйте наукові повідомлення у формі письмового реферату (на вибір):

1. Особливості японського варіанту буддизму.
2. Роль буддизму в історичному та політичному розвитку Японії.
3. Синтоїська міфологія та культурно-політичний розвиток Японії.
4. Синтоїстські організації та політичний розвиток повоєнної Японії
5. Деструктивні секти в Японії.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

Релігійний чинник у політиці країн Південної Азії, Близького Сходу, Африки та Океанії

Тема 4. Релігійний чинник у політиці Республіки Індія

Лекція 5. Релігійний чинник у політиці Республіки Індія (2 год.)

1. Релігійна мапа сучасної Індії та проблеми сепаратизму
2. Релігія та політична культура Індії.
3. Ідея «хідутви» у внутрішній та зовнішній політиці Індії.

Індія є батьківщиною для низки релігій, таких як індуїзм, буддизм, джайнізм та сикхізм. Індійський субконтинент також породив чимало відомих релігійних діячів. Поряд з цим, у Республіці Індія проживає значна мусульманська громада та у деяких регіонах присутнє домінування прихильників християнства.

Зважаючи на наявність широкого спектру релігійних громад, можна звернути увагу на географічну специфіку конфесійного життя цієї країни. В той же момент слід підкреслити, що особливості релігійно-географічного характеру у значній мірі визначають електоральну географію та прояви сепаратизму.

Звісно, що індуси переважають у загальній структурі (чисельність послідовників індуїзму становить 79.5% населення країни). Щоправда, концентрація індусів має теж свої особливості. Так, вкрай високий рівень (понад 90%) є притаманним для північних гірських штатів Гімачал-Прадеш, Уттаракханд, що зумовлено переплетінням географічних та історичних чинників, адже, зважаючи на природну непривабливість та важко доступність, саме до цих локацій активно переміщалися прихильники індуїзму в періоду просування мусульманських завоювань на субконтиненті.

Також вкрай високий рівень концентрації індусів є характерним для так званого раджпутського поясу (простір Індії, де представники касты воїнів-раджпутів активно чинили супротив у ході змінення впливу мусульманських державних утворень) – штати Гуджарат, Махараджа, Мадг'я-Прадеш, Чхаттісгарх, Одіша. Примітно, що ці ареали відмічаються високим рівнем підтримки щодо правлячої Бхаратії джанати партії (БДП), в основі політичної діяльності якої лежить релігійний, індуїстський націоналізм.

Значна кількість індусів проживає на півдні Індійського субконтиненту, що зумовлено низьким рівнем впливу тут мусульманських завоювань, а також чисельні індуїстські громади сконцентровані у долині Гангу.

Щодо другої за чисельністю мусульманської громади (понад 14% від загальної кількості населення), то вона відмічається нерівномірністю зосередження. Однак варто відмітити про так званий «мусульманський пояс» в

Індії – штати Уттар-Прадеш, Західна Бенгалія, Ассам, а також Малабарське узбережжя (штат Керала).

Звісно, що не можна не оминати увагою колишній штат Джамму і Кашмір, який відзначався найбільшою часткою мусульман у структурі населення. Більш того, до 2019 р. Джамму і Кашмір у відповідності до Конституції Індії володів найширшими у країні повноваженнями автономії (власна конституція, прапор і права на прийняття самостійних рішень з багатьох питань, при цьому закони, прийняті урядом Індії, починали діяти тільки після того, як їх підтримував місцевий уряд). Однак, скориставшись терактом з боку пропакистанської ісламістського формування Джайш-е-Мухаммад (Армія Мухаммада) на початку 2019 р. та подальшою ескалацією напруження із Пакистаном, який з 1947 р. теж претендує на територію штату, індійський уряд вирішив скасувати особливий статус штату. Більш того, сам штат був розділений на дві союзні території (адміністративні одиниці у складі Індії, які напряму управляються з Нью-Делі) – Джамму і Кашмір (із переважаючим мусульманським населенням) та Ладакх (домінують буддисти).

Примітно, що міжнародна спільнота обережно відреагувала на зміни в адміністративно-територіальному устрої Індії. Пакистан спробував активізувати мусульманські країни (Саудівська Аравія, ОАЄ, Малайзію) щодо висловлення протесту, однак безуспішно. Примітно, що за сприяння КНР була спроба підняти питання зміни статусу штату на рівні ООН, але далі попередніх консультацій справа теж не дійшла.

Варто зауважити, що такий крок був виконанням одного із пунктів програма націоналістичної БДП, яка відмітимо реалізує ідею «хіндутви» (подальший розвиток Індії на основі релігії – індуїзму). Очевидно, що кроки, пов'язані із ідеєю «хіндутви», призводять до ескалації насильства на релігійному підґрунті. Однак для БДП – це вкрай вагомий фактор політичної мобілізації та утримання свого рейтингу серед здебільшого індуїстського населення Республіки Індія. У подальшому також відмітимо про низку заходів подібного характеру.

Щодо християнства, то варто підкреслити, що ця релігія не знайшла особливої прихильності серед мешканців півострову Індостан (частка adeptів християнства складає 2,5%). Один із ареалів концентрації християн – це Південна Індія, зокрема, штат Керала, в якому християни складають близько чверті населення.

Щоправда, християнство переплітається із сепаратистськими настроями місцевих етносів та племен у північно-східних регіонах. Яскравим прикладом виступають прагнення до відокремлення народності нага, більшість із якої проживає в одноіменному штаті Нагаленд. Серед нагів є розповсюдженим баптизм американського зразка, який розповсюдився завдяки місіонерській діяльності в XIX столітті. Наги спробували проголосити свою незалежність навіть напередодні проголошення незалежності Індії в 1947 р., однак під тиском був змушений увійти до складу федеративної республіки. У подальшому наги, у тому числі, із використанням силових інструментів активно просувають ідею створення штату із широкими повноваженнями автономії. Більш того, він має охоплювати території інших сусідніх штатів, де присутній цей етнос, що, у свою чергу, зумовлює напруження у відносинах із ними.

Ще одним із прикладів переплетіння християнства та сепаратизму – штат Мізорам, який власне виділився в окрему адміністративно-територіальну одиницю в 1986 р. завдяки тривалій повстанській боротьбі із релігійним забарвленням.

Слід підкреслити, що сутички на релігійному підґрунті все більше мають місце останніми роками. Втім, не слід вважати, що це виключно конфронтація між індусами та мусульмани, адже все частіше утисків зазнають християни. Так, у 2023 відбулася ескалація насильства у штаті Маніпур, де із незнаною перевагою практично порівно проживають індуси та християни. Релігійна ідентифікація у цьому випадку переплелася також із етнічним виміром, адже індусами виступає етнос маніпурі (мейтей), а християнами – народність куки. Тригером виступило надання статусу зареєстрованого племені індусам-

маніпури, що викликало протести з боку куки. Як наслідок відбулися погроми християнської громади, а при цьому Нью-Делі не поспішала посприяти вирішенню конфлікту.

Представники сикхізму сконцентровані у штаті Пенджаб, на основі якого вони у силовий спосіб прагнули створити власну державність «Халістан» («Земля чистих»). Кульмінацією спроб завоювати незалежність став 1984 рік, коли за наказом тогочасного прем'єр-міністра Індіри Ганді урядові війська провели операцію із знищення центру повстанців на території сикхської святині – Золотого храму у місті Амрітсар. В якості помсти сикх-охоронець вбив І. Ганді, що, у свою чергу, спричинило погроми сикхської громади. Примітно, що Нью-Делі звинувачувало країни Заходу у розпалюванні сикхського сепаратизму. А наразі найбільша сикхська закордонна громада проживає в Канаді, яка продовжує апелювати до незалежного Халістану. У 2023 р. відбулося вбивство лідера ідеї незалежності сикхів Хардіпа Сінгха Ніджара на території Канади, що зумовило напруження у відносинах між Нью-Делі та Оттавою.

Варто підкреслити, що жодна із релігійних меншин не має власної потужної політичної сили на республіканському рівні для представництва своїх інтересів, а тому під час виборів здебільшого віддає голоси за політичну силу, яка стояла біля витоків незалежності Індії – Індійському національному конгресу (ІНК), на противагу релігійному націоналізму БДП.

Примітно, що саме найбільш відомий діяч ІНК – Махатма Ганді активно використовував принципи індуїзму у контексті боротьби за звільнення від британського панування. У першу чергу, це стосується принципу ахімси, у відповідності до якого заборонено завдати шкоди будь-чому живому. Це яскраво проявило себе у рамках методах ненасильницької боротьби Сат'яграха із колоніальною адміністрацією (1910-1940-ті рр.), які були ефективно реалізовані з подачі М. Ганді у вигляді, приміром, бойкоту співпраці із британцями та відмови купівлі їх товарів.

Цікаво, що цей принцип присутній в індійській політичній культурі ще з стародавніх часів, а власне за правління індійським імператором із династії Маур'я – Ашокою (268 – 231 до н.е.), державність якого базувалася на принципі ненасильства та відмови від війни як засобу для здійснення міжнародних відносин. І хоча державність були буддійського спрямування, але принцип ахімси запозичений саме із індуїзму.

Крім того, вважається, що продовженням принципу «ахімси» є загальновідомі принципи «Панча шила» (повага до територіальної цілісності, ненапад, невтручання у внутрішні справи, рівність і взаємна вигода, мирне співіснування), які були вперше зафіксовані в індійсько-китайській угоді 1954 р., а згодом підтверджені у документах Бандунзької міжнародної конференції країн Азії й Африки в Індонезії у 1955.

Можна додати, що М. Ганді підкреслював те, що релігійна та політична сфери є надто взаємопов'язаними, а тому політика без релігії являє собою труп, який залишається поховати. Однак перший прем'єр-міністр Індія Джавахарлал Неру, як в основному й інші лідери ІНК, навпаки виступав за секулярний характер індійської державності, що було відображено у Конституції 1950 р. Крім того, була введена система надання пільг з боку держави зареєстрованих племен та каст, у відповідності до якої, зокрема, для представників цих прошарків спрощується вступ до вузів та бронюється певна кількість місць у місцевих органах влади. Проявом надання підтримки з боку держави для дискримінованих прошарків є те, що на посаді президента може перебувати навіть представник касты недоторканих. Це, у свою чергу, виступає аргументом демократичного характеру індійської державності, принаймні, на офіційному рівні. Щоправда, на практиці ця система викликає значне невдоволення з боку представників вищих щаблів варнової ієрархії (брахманів, кшатріїв, вайш'ї), адже для них ускладнюється чимало аскетів життєвої реалізації.

Варто зауважити, що попри секулярний характер ІНК, діяльність цієї політичної сили передбачала також націоналізм, але інклюзивного спрямування, тобто із охопленням представників всіх релігій Індії. Примітно,

що ця риса «інклюзивності» викликала відразу після створення ІНК у 1885 р. негативне сприйняття з боку мусульманської еліти Британської Індії. У подальшому це, у тому числі, проявилось у створенні у 1906 р. Мусульманської ліги як представника інтересів прихильників ісламу на теренах Британської Індії. Однак ця подія, у свою чергу, стала імпульсом для створення у тому ж році іншої політичної сили – «Хінду махасабха» / Великий союз індусів, яка просувала ідею консолідацію індуської громади та створення в Індії індуської держави – «Хінду Раштра», тобто реалізацію ідеї релігійного націоналізму у контексті завоювання незалежності.

Водночас правляча БДП у значній мірі завдячує своїй появі іншій організації Союзу добровільних служителів нації (СДСН), яка інституціоналізована у 1925. Примітно, що СДСН не виступала напряму політичною силою, а проголошувала за мету формуванні нової індійської нації та вихованню патріотизму у молоді. При цьому прикметними рисами її функціонування наявність воєнізованих елементів та створення «Сім'ї Союзу» – мережі афілійованих організацій, головною метою яких було поширення впливу СДСН серед представників різноманітних прошарків індуського суспільства.

Щоправда, із часом СДСН проектує набутий потенціал популярності на політичну сферу у вигляді формально незалежної, але повністю підконтрольну політичну партію – Бхаратія джан сангх (БДС, Союз індійського народу, 1951 р.).

Характерно, що СДСН забороняли через агресивні пропагандистські дії, але вона знову і знову поверталася до легальної роботи і не втрачала сил. Зокрема, це мало місце під час «надзвичайного становища» 1975–1977 рр., введеного І. Ганді. Цікаво, що популярність БДС зросла на виборах 1977 р., коли І. Ганді зазнала поразки. Після перемоги І. Ганді на виборах 1980 р. на тлі суперечностей всередині БДС було створено БДП.

Новостворена БДП у першій половині 1980-х років обирає прагматичну стратегію мобілізації електорату із використанням релігійних наративів. Слід

звжати, що індуїзм являє собою невпорядковану релігійну систему без єдиних приписів та священного письма. БДП вирішило спростити цю ситуацію шляхом «рамаїзації» власного політичного дискурсу та ідей, тобто ключовим божеством виступає Рама, як реінкарнація одного із ключових елементів верхівки індуїстського пантеону – Вішну, головним священним місцем – місто Айдох'я, а відповідно головним священним текстом – Рамаєна. У цьому розрізі практичною ціллю стало відновлення храму Рами у місті Айдох'я, де з 1527 р. була побудована мечеть Бабура, названа і побудована за наказом одноіменого першого монгольського правителя середньовічної Індії.

Тож БДП та іншим прихильникам індуїстського націоналізму вдалося руками релігійних фанатиків зруйнувати мечеть Бабура в 1992 р., що, у свою чергу, спричинило нову хвилю насильства між індусами та мусульманами. Однак ця ж подія підвищила політичний рейтинг БДП в індійському суспільстві, а остаточно позиції цієї політичної сили зміцніли до виборів 2014 р. Водночас прихід та утримання влади з боку релігійного націоналізму символізму програш ідеї секулярного націоналізму ІНК.

Серед інших прикладів реалізації «хінтудтви» з боку БДП можна відмітити, у першу чергу, низку законодавчих дій 2019 р.

1. Національний реєстр громадян. У неї не включили близько 1,9 мільйона жителів штату Ассам на північному сході країни, що фактично позбавляє цих людей громадянства. Національний реєстр громадян є список осіб, які можуть довести, що вони проживали в цьому штаті до 24 березня 1971 року, коли сусідня держава Бангладеш оголосило про свою незалежність від Пакистану. При цьому мігрантів-бенгальців, хто не входив до нього почали відправляти на спеціальних таборів. Варто звжати, що Ассам та «мусульманський пояс» підкріплюється міграцією мусульман-бенгальців, а такі дії відповідно спрямовані на послаблення впливу мусульманської громади.

2. Інший акт щодо мігрантам-немусульман того ж року, що передбачає більш спрощені можливості для отримання громадянств викликав значні заворушення по всій Індії, що було обґрунтовано надання допомоги мігрантам,

які постраждали від дискримінації на території Пакистану, Бангладешу та М'янми. Цікаво, що згаданий штат Ассам відмітився летальними наслідками від сутичок після такого закону.

Також БДП прогне використовувати назву «Бхарат» для позначення Республіки Індія, підкреслюючи власну традицію найменування державності. Показовим є також момент, що у 2024 р. напередодні парламентських виборів лідер БДП та прем'єр-міністр Нарендра Моді відкриває храм Рами на суперечливому місці.

Логічним буде додати про те, що за правління БДП значно актуалізувалася актипакистанська риторика у внутрішньополітичному дискурсі, які нерідко призводить до антимусульманських погромів.

Щодо сфери міжнародних відносин, то прихильники ідеї «хіндутви» демонструють зазіхання не тільки на всю територію князівства Джамму і Кашмір, але й на всю Британську Індію. Крім того, як у внутрішній, так і у зовнішній політиці відбувається т.з. «шафранізація», тобто активне використання релігійного символізму та популяризація релігійно-культурної самоідентичності.

Має місце активне використання індуїзму та культурних надбань у розрізі м'якої сили Індії. Приміром, індійські дипломати цілеспрямовано прагнуть продемонструвати світовому співтовариству «духовні переваги індуїзму» та унікальність релігійних ритуалів. Зокрема, індійські дипломати зараз беруть участь у щорічних дипломатичних практиках «цивілізаційної ідентичності» Індії, таких як «свято глечиків» із паломництвом до священних рік і демонструють це у міжнародному просторі.

Має місце використання унікальних ресурсів індійської м'якої сили таких як йога та Аюрведа, у тому числі через інституційний рівень – через засновану ще у 1950 Індійську раду культурних відносин (The Indian Council for Cultural Relations), автономну установу, яка співпрацює з Міністерством закордонних справ Індії.

Варто відмітити, що серед досягнень у напрямку популяризації надбань індійської культури – затвердження на рівні ООН Міжнародний день йоги у 2014 році (21 червня). Цікаво, що Міжнародний день йоги вважається однією з дипломатичних перемог зовнішньої політики Н. Моді. Індійські дипломати активно залучаються до святкувань, у країнах де вони проходять, що є стандартним підходом до реалізації культурної дипломатії.

Семінар 4. Релігійни вимір суспільно-політичних процесів у Республіці Індія (2 год.)

1. Особливості релігійного розвитку Індійського субконтиненту.
2. Релігійна складова індо-пакистанського протистояння.
3. Вплив релігії на проблеми сепаратизму у Республіці Індія.
4. Індуїстський націоналізм та політика в Індії.

Завдання для самостійної роботи (10 год.)

Підготуйте наукові повідомлення у формі письмового реферату (на вибір):

1. Поняття «хіндутви» у політичних процесах Республіки Індія.
2. Варно-кастовий поділ у контексті суспільно-політичних процесів Індії.
3. Особливості етно-релігійної громади сикхів.
4. Раджпути в історії Індії.
5. Релігійний вимір конфліктогенності на Шрі-Ланці.
6. Релігія у контексті суспільно-державного розвитку Непалу.

Тема 5. Іслам та конфліктогенність у регіоні Близького Сходу

Лекція 6. Іслам як чинник політики у регіоні Близького Сходу (4 год.)

1. Особливості ісламу як релігії
2. Поняття «політичний іслам» та «джихад».
3. Ключові характеристики процесів в уммі.
4. Сунітсько-шиїтське протистояння: Саудівська Аравія-Іран

На сьогодні кількість прихильників ісламу перевищує 2 млрд осіб. Хоча мусульман можна зустріти по всьому світу, більшість із них сконцентровано в регіоні Близького Сходу, Південній та Південно-Східній Азії, Північній і Центральній Африці. Адепти ісламу у цих регіонах формують більш ніж 90% мусульман, включаючи Єгипет, Афганістан, Сирію, Пакистан, Туреччину та Іран. Країною з найбільшою кількістю мусульман є Індонезія, де проживає приблизно 231 мільйон мусульман.

Серед засад цієї аврамічної, монотеїстичної релігії, звісно, що відразу на думку спадають 5 стовпів цієї релігії:

шахада – як символ віри, в якому стверджується: «Немає бога крім Аллаха і Мухаммед – пророк його». Цікаво, що похідним від цього поняття є назва терориста-сметрника «шахід» – тобто людина, яка терористичним актом-самовбивства засвідчує вищезазначений символ віри – шахаду;

п'ятиразова щоденна обов'язкова молитва – намаз;

закят – релігійний податок на користь бідних, десь близько 2,5 % від доходу, який являє собою вияв турботи про одновірців, які перебувають у складних фінансових чи життєвих обставинах;

дотримання посту у священний місяць Рамадан;

хадж – релігійне паломництво до священного міста Мекки, який має здійснити у своєму житті хоча б один раз кожен чоловік. Варто пригадати, що Мекка знаходиться на території Королівства Саудівська Аравія (КСА), яка прагне позиціонувати себе в якості лідера якщо не всього ісламського світу, то принаймні сунітської гілки ісламу. Примітно, що КСА використовує у цьому контексті чинник локалізації на своїй території священних місць. Так, правляча сім'я Аль Сауд вирішує, хто в'їжджатиме і виїжджатиме з Мекки, встановлюючи квоти для паломників з різних країн, спрощуючи отримання віз через посольства Саудівської Аравії за кордоном і надаючи житло сотням тисяч людей у Мецці та навколо неї. Варто додати, що хадж є обов'язковим для шиїтів також і відповідно шляхом накладання обмежень на недружні країни Ер-Ріяд може використовувати релігійне паломництво як інструмент м'якої сили

(приміром, Іран, Сирія за диктатури Башара аль-Асада, Катар протягом певного періоду під час дипломатичної кризи у відносинах із країнами Близького Сходу 2017-2021 років). При цьому Ер-Ріяду доводиться обережно використовувати цей інструмент, оскільки зловживання статусом викликає критику в мусульманському світі.

Хотілося б також відмітити, що Коран – священне письмо для всіх мусульман (причому, тези Корану не можуть бути поставлені під сумнів на відміну від, приміром, Євангеліє, оскільки хоча його записували із слів пророка Муххамеда, але – це була пряма Аллаха, тобто Абсолюта) – відкидає диференціацію між мусульманами етнічного характеру (хіба що ступенем покірності Аллаху) і опирається на поняття єдиної глобальної мусульманської громади – умми. Зважаючи на це, слід підкреслити, що саме завдяки такій позиції різні екстремістські, терористичні формування мусульманського спрямування можуть знаходити собі прихильників по усьому світу.

Крім того, в ісламі є поняття «людей писання», тобто таких, що згадуються у Корані як представників монотеїстичних релігій – іудеїв та християн. Примітно, що початково прихильники цих релігій не зазнавали значних утисків на теренах Арабського халіфату, окрім сплати спеціального податку для не мусульман, до моменту Хрестових походів.

Однак щодо представників політеїстичних вірувань ставлення виключно жорстко агресивне. Цей фактор деякі дослідники відмічаються у розрізі аналізу тривалого індо-пакистанського протистояння або ж конфліктів між прихильниками ісламу та адептами етновірувань на теренах Африки.

Слід також наголосити, що постать засновника ісламу – пророка Муххамеда суттєво відрізняється від засновників інших світових релігій – Ісуса Христа чи Будди Шак'ямуні низкою моментів. По-перше, пророк Муххамед – чітко визначена з точки зору історії особа із визначеною датою життя, тобто ніхто не ставить під сумнів його реальне існування. По-друге, на відміну від засновників буддизму чи християнства, пророк Муххамед є не тільки релігійним, але й політичним та військовим діячем.

Свій релігійний світогляд пророк стверджував не тільки шляхом проповідування, але й застосування військової сили. Особливо важливим у контексті зміцнення політичного впливу нової релігії було встановлення контролю над рідним містом пророка – Меккою. Варто пригадати, що Мекка була сакральним місцем для усього Аравійського півострову ще до появи ісламу, а об'єктом поклоніння для політеїстичних племен бедуїнів виступав той же самий чорний камінь Кааби. При цьому монопольним правом контролю на сакральним місцем мало плем'я курайшитів, з якого походив пророк. Після зміцнення позицій пророка Муххамеда частина курайшитів прийняла нову релігію та згодом стала основою для багатьох аристократичних родів на Близькому Сході.

Той факт, що пророк Муххамед початково із невеликою кількістю adeptів та статусом вигнанців зміг у подальшому взяти під контроль географічні масиви Аравійського півострова зумовлює те, що іслам відразу постає як релігія, що тісно пов'язана із політичною сферою та державністю загалом. І продовжуючи цю лінію слід підкреслити, що власне така ситуація зумовлює прагнення до створення державності на виключно на засадах ісламу, що реалізують релігійні групи на просторах від Центральної Африки до Південно-Східної Азії. При цьому доволі часто акцент здійснюється на тому, що потрібно повернутися на істинної реалізації концепції ісламу у суспільстві, тобто такого, що був характерним для епохи пророка. Це ще називається фундаменталізмом, який проявляє себе у різних формах від Боко харам та Талібану. Втім, відразу ж постає проблема чи можливо реалізувати такий підхід, який мав місце у 7 столітті в умовах 21 століття.

Зважаючи на вищезазначене, яскраво вираженим явищем у мусульманському світі є тенденція політизація ісламу. Під поняттям «політичний іслам» – зазвичай, розуміють два ключові моменти:

- 1) використання ісламу для набуття державності чи незалежності країнами, де ця релігія є домінуючою або ж використання держави як

механізму для зміцнення ісламу у конкретному суспільстві, регіоні чи навіть у глобальному вимірі

2) або ж окрема ідеологія або сукупність ідеологій, де наріжним каменем виступає бачення неподільності ісламу та політики, тобто організації державно-політичних процесів виключно на основі та у відповідності до цієї релігії.

Прикметно, що до кінця XIX ст. практично усі мусульманські країни були перетворені на колонії або ж напівколонії європейських країн. У свою чергу, прагнення позбутися такого статусу з боку мусульманських суспільств призвело до значної політизації ісламу, тенденції, яка проявляла себе протягом XX століття та продовжує зміцнюватися й на сьогодні. При цьому більшість дослідників відмічає, що процес ісламізації почав активно наростати після 1978-1979 рр. в Ірані. Власне після цієї історичної події проявили себе як реальні політичні сили такі ісламські угруповання як Хезболла у Лівані, ХАМАС у Палестині, Талібан в Афганістані, «Брати-мусульмани» у Єгипті та інші.

При цьому для такого роду екстремістських релігійних організації є притаманною риса використання поняття «джихад» як обґрунтування застосування сили, у тому числі, здійснення терористичних актів. Це зумовило асоціацію у немусульман терміну «джихад» як виключно збройної боротьби. Однак це лише частково відповідає релігійній парадигмі ісламу. Насправді, джихад розглядається у кількох аспектах:

- джихад серця (боротьба мусульманина із особистими недоліками);
- джихад язика – це де-факто пропаганда ісламу, тобто заклики до правильного сповідання релігії, ставати кращим, духовно удосконаленим;
- джихад руки (покарання тих, хто порушив закони і моральні норми);
- джихад меча, інакше «газават» – «набіг» або фатх – «завоювання» (збройна боротьба з невірними; ті, хто загинув у цій боротьбі, знаходять, як вважається, одвічне благо).

При цьому воєнний джихад оголошується лише у тому випадку, якщо необхідно виступити на захист віри Аллаха, а не здійснювати завоювання заради його імені, або ж існує потреба звільнення від тиранії. Крім того, в ідеалістичному баченні цього явища існують обмеження у застосуванні сили проти жінок та дітей, людей похилого віку, а також навіть ворогів (джихад здійснюється до того моменту, поки противник не складе зброю).

Щоправда, на практиці чимало представників терористичних ісламських угруповань застосовують це поняття для виправдання своїх агресивних дій та збільшення кількості прихильників. У свою чергу, це призводить до неправильного тлумачення як самого поняття «джихад», так і виникненню хибної тотожності, за якою іслам асоціюється із тероризмом.

Відмітимо низку рис, які притаманні уммі.

1. Перманентне зростання демографічного потенціалу прихильників ісламу, що змінює релігійну та етнічну мапу інших регіонів шляхом постійних міграційних потоків, зокрема країн Європи.

2. При цьому відмічається зростає тенденція деарабізація умми, тобто зсування головного демографічного ресурсу мусульманського населення на терени Південно-Східної Азії та Південної Азії (Індія, Індонезія, Пакистан, Бангладеш), що посилює роль ісламських традицій неарабського спрямування. Зокрема, активним претендентом на лідерство тут виступає Індонезія як найбільша мусульманська країна. Цікаво, що Джакарта одним із напрямків своєї зовнішньої політики визначає усунення зазначеного вище хибного бачення, коли іслам асоціюється із терористичними загрозами.

3. Процес політизації ісламу продовжується на всіх рівнях від локального до глобального. Це проявляється у появі нових релігійно-політичних рухів, організацій, політичних партій із ісламським забарвленням внутрішнього, міжнародного, транскордонного охоплення. При цьому зростає усвідомлення з боку умми реальних можливостей впливу внаслідок політизації.

Сприятливим чинником виступають конкретні приклади політичної діяльності або ж утримання державності у прив'язці до релігійного світогляду

ісламу. Зокрема, можна відмітити про посилення релігійної складової у політиці Туреччини за правління Р. Т. Ердогана на відміну від секулярних принципів, імplementованих М. К. Ататюрком (приміром, зміна статусу храму Святої Софії у Стамбулі на мечеть у 2020) та перемога руху Талібан в Афганістані у 2021 (Талібан хоча й не демонструє місіонерського світогляду побудови глобального халіфату, однак управляє Афганістаном на основі жорстокого застосування норм шаріату).

Крім того, на міждержавному рівні процес політизації проявляє себе у зростанні кількості міжнародних організацій за участю виключно мусульманських країн, що слугує свідченням зростання рівня консолідації на релігійній основі.

Більш того, мусульманські країни прагнуть, принаймні, продемонструвати, наявність власних міжнародних інституцій як альтернатив глобальним платформам співробітництва. Приміром, Організація ісламського співробітництва виступає в якості «ісламської альтернативи» до ООН, «Ісламська вісімка» (Бангладеш, Єгипет, Індонезія, Іран, Малайзія, Нігерія, Пакистан і Туреччина) – до «Великої сімки», Ісламський банк розвитку – до Міжнародного банку розвитку, Ісламська організація з питань освіти, науки і культури – до ЮНЕСКО.

4. Водночас має місце радикалізація у поєднанні із посиленням впливу ідей фундаменталізму. При цьому таке поєднання знаходить сприятливе середовище в умовах значних соціально-економічних проблем у мусульманських країнах, у першу чергу, серед молоді. Як наслідок, це може призводити до усунення або ж, принаймні, реалізації спроб щодо усунення економічно не надто успішних, але більш поміркованих режимів, як це мало місце у ході Арабської весни. На сьогодні згаданий вище чинник перемогу Талібану в Афганістані може перетворитися у перспективі на пряму загрозу для стабільності регіону Центральної Азії (ЦА). У всіх країнах регіону домінує іслам, однак при цьому кланові режими ЦА вирізняються поміркованістю у питанні ролі релігії у державному розвитку. Щоправда, корупція та клановість все більше посилює

соціальну нерівність, де найбільш чутливою категорією виступає молодь. Після перемоги Талібану зростає загроза, що молодь для якої за кланово-корумпованих ідей буде сприятливою для ідеології цього руху, який здобув собі славу переможця аж над США, як альтернативу існуючому, несправедливому соціально-політичному порядку. Аналітики відмічають, що одним із потенційно сприятливих місць буде виступати густозаселена Ферганська долина.

5. Попри зростання рівня консолідації між мусульманськими країнами у питаннях розвитку різного характеру співпраці, відбувається процес подальшої сегментації умми. Ця тенденція, у свою чергу, екстраполюється на питання політичного лідерства в ісламському світі, де все більше з'являється претендентів на таку роль. Одним із таких проявів суперництва за лідерство є протистояння між КСА та Іраном, які вважають себе лідерами сунітського та шиїтського відгалуження в ісламі відповідно.

Щодо витоків суперечностей між сунітами та шиїтами, то ця проблема з'являється наприкінці функціонування праведного халіфату – мусульманської форми державності, після смерті пророка Мухаммеда в 632 році. Халіф поєднує у собі найвищу релігійну та політичну владу. На чолі халіфату послідовно при владі перебували чотири праведних халіфа Абу Бакр, Умар ібн аль-Хаттаб, Осман ібн Аффан і Алі ібн Абу Таліб. Саме із останнім – халіфом Алі пов'язують виникнення розколу у рамках молоді на той час монотеїстичної релігії.

Прикметно, що халіф Алі суттєво вирізнявся від попередників, адже він був двоюрідним братом пророка, одруженим на його доньці та ще й першою дитиною, яка прийняла іслам і яка до того ж народилася в Каабі. І такі регалії зумовили бачення з боку частини мусульман власне його постаті як найбільш правомірного спадкоємця пророка, тобто на кровно-сімейному підґрунті. Саме прихильниками вищості халіфа Алі стали шиїти, які зауважують, що пророк Муххамед хотів назначити його першим правителем, але через маніпуляції до влади приходять Абу Бакр. Після приходу до влади халіфа Алі розпочинається

війна у рамках мусульманської умми, де халіфу доводилося воювати із дружиною пророка – Моавією. У ході «громадянської» війни у рамках умми виокремлюється група хариджитів (вважається найпершим релігійно-політичним угрупованням у рамках ісламу), які вбивають останнього праведного пророка, а до влади приходить династія Омеядів.

Тож шиїти категорично впевнені у тому, що саме халіф Алі має вважатися першим халіфом. Загалом постать халіфа Алу серед шиїтів користується винятковим вшануванням та повагою, які подекуди відсувають роль пророка Муххамеда на другий план. Приміром, шиїти додають до Корана особливу суру – «Два світила» (Пророк Мухаммад й імам Алі), а до шахади – «і його товариш Алі».

З політичної точки зору ключова різниця між двома відгалуженнями ісламу полягає у тому, що шиїти вважають, що політична та духовна влади є нероздільними і її уособлюють родичі пророка, тобто нащадки Алі та доньки пророка – Фатіми, а суніти розділяють ці дві сфери. Можна відмітити, що перемогли у ході першої громадянської війни як раз суніти – згадана династія Оммеядів. Шиїти вважали, що влада повинна перейти до онуків пророка – Хасана і Хусейна. Але доля нових імамів виявилася також трагічною – вони загинули у боротьбі за владу. Це надало шиїзму образу переслідуваної релігії.

Шиїти протягом усієї історії ісламу вели боротьбу за повернення влади нащадкам Алі. Однак новітній період конфронтації між сунітами та шиїтами, на думку переважної більшості дослідників, розпочинається після вже неодноразово згадуваної події ісламської революції в Ірані. Ісламська революція в Ірані у 1978-1979 являє собою також спробу відновити державність, яка базується на фундаменталізмі, та побудувати халіфат, але з точки зору шиїзму. Тому в Ірані правлять аятоли, які водночас уособлюють і релігійну, і політичну владу. Імами для шиїтів – безгрішні, а тому їм належить влада.

Династія Саудитів відразу зрозуміла рівень загрозовості після політичних трансформації в найбільшій шиїтській країні, адже новий іранський

лідер Рухолла Хомейні зауважив, що іслам та спадкоємна монархічна влада не можуть бути поєднаними. Крім того, Ісламська Республіка Іран (ІРІ) у рамках більш агресивної зовнішньої політики декларує ідею експорту революції, тобто суттєво переформатувати політичні системи регіону Близького Сходу шляхом теократичних революцій.

Ці вищезначені аспекти викликали значну тривогу не тільки у КСА, а й в інших монархія Перської затоки, де присутні шіїтські громади (Бахрейн, Кувейт). Як наслідок, у 1981-1982 виникає закрита регіональна міжнародна організація Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ). Хоча офіційна мета функціонування організації була оголошена як координація, співробітництво та інтеграція у всіх економічних, соціальних та культурних справах, однак дослідники відмічають, що ключовим тригером для заснування інституції стала загроза «експорту іранської революції».

Логічним також виглядає те, що у подальшому у ході ірано-іракської війни (1980-1988) Ер-Ріяд активно надавав підтримку іракському диктатору Саддаму Хусейну, вбачаючи у збройному конфлікті можливість усунення для себе релігійної та політичної загрози з боку шіїтської теократії. Підтримку Іраку надавали також й країни Заходу. Однак у постбіполярний період відносини між Хусейном та західним табором суттєво ускладнилися через авантюру із спробою захоплення Кувейту іракським диктатором для зміцнення своїх позицій після війни з Іраном. У підсумку це призвело до військової інтервенції з боку США проти Іраку в 2003. Однак спроба Вашингтону у такий спосіб посилити свої вплив на Близькому Сході призвела до значних наслідків у рамках сунітсько-шіїтського протистояння зміцнення впливу Тегерану в Іраку через проживаюча там чисельну шіїтську громаду.

Крім того, теократичному Тегерану вдалося створити мережу шіїтських проксі-сил у регіоні Близького Сходу («Вісь опору») – шіїтські мілітії в Іраку, Хезболла у Лівані, повстанці-хусити в Ємені. Також були створені шіїтські проксі-сили у Сирії, які використовувалися для утримання диктаторського режиму Башара аль-Асада. Між іншим, сирійський диктатор походить із

релігійної групи алавітів, які вступають специфічною групою в рамках шіїзму. Алавіти є меншістю на тлі сунітської більшості населення Сирії, однак ця релігійна група є панівною з моменту приходу до влади батька Асада – Хафеза Асада у 1970. Тож у контексті підтримки асадівського кривавого режиму теж присутня релігійна складова.

Можна також додати, що режим Асада зміг вистояти завдяки активній підтримці авторитарної Російської Федерації та ІРІ. Більш того, взаємодія цих двох гравців за активної участі Туреччини детермінували актуальну ситуація в Сирії. Тобто у вирішенні вагомій регіональній проблеми відбулося без значної ролі США, що стало, на думку аналітиків, символом втрати впливу Вашингтону на Близькому Сході.

КСА прагнула протидіяти спробам Тегерану посилити свій вплив у регіоні різноманітними засобами. Демонстрацією використання саудитами силових важелів стало формування Об'єднаної арабської коаліції за участю близькосхідних та африканських країн та початок військового втручання до Ємену у 2015, де шіїти-хусити досягли низки успіхів, зокрема, захопили столицю країни – Сану. У цьому розрізі можна відмітити, що спільний кордон із шіїтськими повстанцями як загроза нафтовидобутку та загроза транспортним комунікаціям через стратегічно важливу Баб-аль-Мандебську протоку не могли не викликати занепокоєння саудитів.

Більш того, у 2016 Ер-Ріяд та Тегеран розривають дипломатичні відносини після страти відомого шіїтського проповідника шейха Німра аль-Німра та його оточення за звинуваченнями у розпалюванні повстанні шіїтів на тлі Арабської весни у східних регіонах КСА.

Однак військова операція Ер-Ріяду та союзників проти хуситів зазнала невдачі. Саудити починають шукати можливості для перемовин із шіїтськими повстанцями. Більш того, за посередництва КНР у 2023 відбулася унікальна подія претенденти на лідерство в ісламському світі відновлюють дипломатичні відносини.

Тож хотілося б відмітити низку висновків у контексті цієї вагомій події сунітсько-шиїтського протистояння.

- Відновлення дипломатичних відносин між Ер-Ріядом та Тегераном стало ще більш яскравим свідченням зниження ролі США у регіоні Близького Сходу. Зважаючи на це, саудити вирішують не нагнітати відносини із регіональним геополітичним суперником.

- Крім того, такий крок з боку КСА підкреслює ускладнення відносин між Вашингтоном та Ер-Ріядом. Одним із тригерів цього процесу стала критика з боку США вбивства опозиційного журналіста Джамалія Хашогі у 2018 році у консульстві КСА у Стамбулі з подачі крон-принца Муххамеда ібн Салмана, фактичного вже на той момент правителя королівства. Аналітики відмічають, що такий крок став так би мовити переходом через негласні червоні лінії. Більш того, у 2022 президент США Дж. Байден напругу звинуватив саудівського принца у здійсненні злочину. Щоправда, у цьому контексті хотілося б відмітити, що суперечності між американським та саудівським істеблішментом зумовили відсутність підтримки з боку Ер-Ріяду в американській ініціативі обвалу цін на нафту, що суттєво підірвало фінансові спроможності Кремля повномасштабній російсько-українській війні.

- Факт того, що перемовини між сторонами проходили у Пекіні за посередництва КНР стало ілюстрацією триумфу комуністичного Китаю в якості медіатора, який зумів примирити високого ступеню конфліктуючі сторони на релігійному та геополітичному підґрунті. Вочевидь певну роль зіграло тут те, що всі три країни вороже ставлять до принципів демократії, які пропагує Захід та США. Також шляхом успіху у медіаторстві Пекін прагнув продемонструвати світову співтовариству, що він володіє реальними важелями аби завершити російсько-українську війну. Однак є важливий момент, що конфлікт між КСА та Іраном відбувався у форматі здебільшого проксі-війни, із обстрілами території, але без прямого повномасштабного вторгнення на територію один одного.

Семінар 5. Релігійний аспект у конфліктах на Близькому Сході (2 год.)

1. Характеристика процесів притаманних для умми.
2. Прояв сунітсько-шиїтського протистояння у конфліктах на Близькому Сході.
3. Іслам, іудаїзм та християнство у близькосхідних конфліктах.

Завдання для самостійної роботи (10 год.)

Підготуйте наукові повідомлення у формі письмового реферату (на вибір):

1. Сунізм та шиїзм: ключові відмінності.
2. Традиція суфізму.
3. Специфіка діяльності руху «Хізмет».
4. Ідея єдності ісламські умми та спроби її реалізації.
5. Іслам та геополітика на Близькому Сході.

Тема 6. Релігія як чинник суспільно-політичних процесів та конфліктогенності Африканського континенту.

Лекція 7. Релігія як чинник суспільно-політичних процесів конфліктогенності Африканського континенту (4 год.)

1. Особливості трансформації релігійної мапи в Африці.
2. Релігія і конфліктогенність в Африці.
3. Проблеми впливу магічного світогляду на суспільства африканських країн.

Останнє століття відмічається знаними змінами у розподілі представників різних конфесій у регіональному вимірі. Серед унікальних особливостей цього процесу – значне зростання ролі Африки у кількості adeptів двох найбільш масштабних релігій світу – християнства та ісламу. Варто зауважити, що Африка на сьогодні відмічається локалізацією найбільшої кількості християн, випереджаючи Латинську Америку та Європу.

Цей процес можна пояснити за допомогою низки чинників: висока динаміка демографічного приросту континенту, особливо у регіоні Субсахарської Африки (ССА), високим рівнем одночасної активності

християнських місіонерів та ісламських організацій, а також низьким рівнем розвитку процесів секуляризації. Як наслідок, африканський континент перетворився на своєрідне «поле бою» між найбільшими світовими релігіями. Ця ситуація, у свою чергу, призводить до численних випадків напруженості між християнськими та мусульманськими громадами у багатьох країнах, у значній мірі із використанням силового фактора.

Цікавим є те, що ще на початку ХХ століття у структурі прихильників вірувань домінували адепти політеїзму (місцевих вірувань / етнорелії), однак через століття конфесійна структура населення Африки зазнала тектонічних зрушень: на сьогодні більшість африканців – християни, дещо менша у чисельному відношенні мусульманська громада, а кількість прихильників місцевих вірувань значно скоротилося.

При цьому переломним вважають початок 2010-х років, адже саме у цей період, на думку експертів, кількість християн перевищила мусульманську громаду. Таким чином, за порівняно короткий час конфесійна структура населення Африки зазнала безпроцентної трансформації, яка була пов'язана із витісненням етновірувань монотеїстичними глобальними релігіями.

Щоправда, структурно-кількісні трансформації не у всіх регіонах континенту відмічалися особливим радикалізмом. Приміром, у Магрибі іслам традиційно відігравав ключову роль, а протягом останнього століття лише зміцнив свої позиції за рахунок зменшення частки християн та адептів політеїзму.

Власне радикальна трансформація стосується США, де ключова тенденція різке зменшення кількості прихильників етновірувань та масштабне та динамічне зростання кількості мусульман та особливо християн.

Загалом у контексті трансформації релігійної мапи африканського континенту можна виділити три ключові періоди: доколоніальний, колоніальний та постколоніальний. У доколоніальний період на теренах Африки цілком домінує принцип, що піддані слідує за релігійними уподобання правителя.

Серед ключових рис, то можна відмітити про появу перших християнських громад, які з'являються внаслідок активного розповсюдження християнства у Римській імперії, що стали основою для існуючих на сьогодні Коптської та Ефіопської православних церков.

Протягом 7 століття у зв'язку із арабськими завоювання у Північній Африці активно насаджується іслам. Згодом іслам розповсюдиться у 11-16 ст. на терени Західної Африки у значній мірі через підхід ісламізації з боку місцевих правителів, які прагнули мати більш рівноправні та динамічні контакти з елітами Магрибу. У подальшому в 15-16 ст. іслам вкорінюється на території Східної Африки через тісні політичні та торговельні зв'язки із арабською державністю, що призвело до появи у регіоні численних мусульманських султанатів.

Втім, у період колоніального поділу Африки складаються передумови для тектонічних зрушень у релігійній архітектурі континенту. Прикметно, що європейські держави підтримували місіонерську діяльність напрямків християнства, які домінували на території метрополії. Приміром, у французьких, іспанських, португальських, бельгійських колоніях значного розповсюдження набув католицизм. На сьогодні це проявляє себе у наявності поясу країн із значним відсотком католиків (Демократична Республіка Конго, Конго, Екваторіальна Гвінея, Габон, Ангола). Водночас Великобританія, Німеччина, Нідерланди сприяли зміцненню позицій протестантизму.

Щоправда, фактично кардинальні зрушення відбулися у постколоніальний період (особливо після 1960 – року Африки), коли в умовах незалежності відбулася лібералізація «релігійного ринку» континенту. За цих обставин драйвером змін стала активно місіонерська діяльність з боку різноманітних протестантських церков, яка розповсюдилася у тій чи іншій мірі на країни із домінування католицизму, східного християнства та ісламу. Водночас іслам у цей же період іслам продовжує розповсюджуватися на терени Північної частини ССА.

У підсумку виникає ситуація коли ареали розповсюдження двох світових релігій значно пересікаються, що призводить до зростання конфліктогенності із релігійної складовою у регіонах Західної, Східної та Центральної Африки.

Серед конфліктів із релігійним відтінком можна пригадати низку прикладів. Так, однією із яскравих ілюстрацій мусульмансько-християнської конфронтації є громадянська війна у Центральноафриканській Республіці (ЦАР), яка у циклічній формі із спалахами та деескалацією триває із початку XXI століття (з 2004).

Витоки конфліктогенності в ЦАР полягає двох ключових етапах формування релігійної мапи: середньовічний етап розповсюдження ісламу з півночі та сходу та розповсюдження християнства через колоніальний вплив французів та німців. У підсумку більшість населення – християни (переважають протестанти).

Цікавою політикою у релігійній сфері відмітився диктатор ЦАР Жан-Бедель Бокасса (1966-1979 – роки перебування при владі), який практикував людожерство, вважаючи, що поїдання внутрішніх органів людини (у відповідності до прадавніх африканських традицій) принесе певні якості: серце та печінка допоможе бути хоробрим та сміливим, мізки – розумнішим та хитрішим і т.д. При цьому самопроголошений імператор був доволі прагматичним щодо використання релігійної складової у геополітиці, адже коли мало місце налагодження відносин із СРСР він перетворювався на атеїста, а у ситуації необхідності отримання підтримки з боку лівійського диктатора М. Каддафі – мусульманином, у разі тісніших контактів із метрополією Францією – католиком.

Однак у незалежній ЦАР вкорінилася тенденція, за якою практично всі вищі державні посади обіймали християни, а мусульманська громада залишилась осторонь прийняття важливих суспільно-політичних рішень

Характерною рисою протистояння у ЦАР є наявність збройних формувань як з боку мусульман («Селека»), які становлять меншість та сконцентровані на півночі країни, так і християнської більшості («Анти-

балака»). Кожне із групувань вдалося до використання силових та антигуманних підходів у досягненні соціально-політичних цілей (у тому числі із використанням етнічних чисток у населених пунктах представників іншої віри). При цьому обидві групи не являють собою щось ціле і діляться на численні фракції всередині.

Хоча мусульмани є меншістю, але це не завадило угрупованням «Селеки» досягти значних військових успіхів у другій фазі громадянської війни (2012-2014), у тому числі із захоплення столиці країни – міста Бангі. При цьому відсутність постійної фінансової винагороди для мусульманських бійців зумовило значний потяг до грабіжництва серед них. У свою чергу, це і стало причиною формування вже християнських збройних угруповань.

Зважаючи на значні поклади корисних копалин (особливо діамантів та золота) міжнародні актори, особливо Франція як метрополія, долучалися до вирішення конфлікту. Ситуація у 2013 ЦАР була на межі перетворення на failed state ще й із масовими різанинами. Однак чергова французька військова інтервенція у значній мірі посприяла стабілізації ситуації. Втім, як формування «Селеки», так і «Анти-балаки» на значних територіях змогли утримати владу на місцях.

Однак наразі найбільшим бенефіціаром громадянської війни у ЦАР із релігійним забарвленням виступив Кремль. Для розвитку ЦАР є притаманним значний вплив з боку зовнішніх гравців. Однак зовнішньополітична орієнтація не є виключно односторонньою. Так, після перемоги у 2016 президент ЦАР Фостен-Аршанж Туадера та виведення французького звертає увагу у бік Москви. Примітно, що Росія отримала навіть погодження з боку ООН на підтримку уряду ЦАР і виходу з-під дії ембарго на постачання до цієї країни зброї. Вже в серпні 2018-го Москва уклала угоду про військову співпрацю з ЦАР, відкривши собі доступ до покладів корисних копалин і подальшої експансії в Африці.

Інструментом для реалізації африканського вектора геополітика Кремля стала активна у багатьох країнах континенту ПВК «Вагнер». В обмін на безпосередню участь у бойових діях кремлівських найманців, інструктаж для

військових ЦАР та поставки зброї Туадера розплачується природними надрами своєї країни. Очевидно, що, використовуючи прагнення президента утримати владні позиції та рекламу військово-політичної підтримки з боку Кремля сирійського диктатора Асада, у такий спосіб ЦАР перетворилася на точку проєкції геополітики Кремля на континенті, про що свідчать, зокрема, заяви Туадери щодо можливого розміщення російської військової бази на території країни.

Іншим прикладом конфлікту у ареалі зіткнення ісламу та християнства виступають релігійну суперечності у колишньому британському Судані, які призвели до відокремлення у 2011 незалежного Південного Судану. Історично Судан перебував під впливом та агресивними амбіціями з боку сусіднього Єгипту. Ця логіка продовжилася також у період після арабських завоювань Магрибу. Тож з епохи Середньовіччя мусульманські державні утворення Єгипту активно розповсюджували політичний вплив, який підкріплювався релігійною складовою. Єгипетські мусульманські правителі протягом століть здійснювали набіги на територію Судану з метою грабінництва та захоплення рабів, що, у свою чергу, виступало чинником розповсюдження ісламу. Жорсткий підхід у деякій мірі сприяв успіху, позаяк наявність арабських предків у роду вважалась ознакою престижу.

Однак Єгипет з початку XVI ст. потопляє під політичне домінування Османської імперії. Із послаблення влади османів наприкінці XIX ст.. Єгипет та Судан потрапляє під вплив Британської імперії. Щоправда, британці активно розповсюджувала християнство серед негроїдного населення на півдні Судану з метою створити противагу арабській мусульманській півночі. Як наслідок була сформована релігійна географічно-етнічна дихотомія мусульманська Північ та християнський Південь вже у незалежному з 1956 Судані.

Ця дихотомія призвела до двох громадянських воєн (1955 – 1972, 1983-2005), що завершилися відокремленням християнського негроїдного Півдня у 2011. Однак релігійна складова не зникла з порядку денного, оскільки у Судані

після відокремлення південної частини влада диктатора Омар аль-Башира значно обмежила свободу віросповідання та посилила утиски християнства.

Однак варто зауважити, що подібний підхід утисків християнської громади та інших релігій є притаманним для інших країн Північної Африки. Приміром, у Єгипті це проблема стосується коптської християнської громади, яка за різними оцінками сягає позначки понад 10 % від загальної кількості населення країни. Коптам вдалося зберегти свою автентичність з VII ст. завдяки умовно «пом'якшеному варіанті» релігійної політики щодо них з боку мусульманських правителів. Також цю групи вважають нащадками стародавніх єгиптян, які виживали в умовах арабської експансії.

На актуальному етапі на коптську громаду посилюється тиск внаслідок Арабської весни та приходу до влади представники ісламського руху «Брати-мусульмани» на зміну світському режиму президента Хосні Мубарака у 2011. 2013 року в Єгипті стався черговий переворот: проти «Братів-мусульман» об'єдналися місцеві військові та ліберали, їх підтримала Коптська Церква. Однак повернення до світських порядків не пом'якшило протиріччя між мусульманами-фундаменталістами та християнами. Ситуацію загострюють терористичні акти місцевих осередків забороненої «Ісламської держави».

Серед утисків по відношенню щодо коптської громади, то можна відзначити: неможливість просування на високі політико-адміністративні та військові посади, перешкоджання побудові нових місць здійснення релігійних культів, вандалізму щодо коптських храмів при «закритті очей» на ці події з боку влади, викрадення з метою викупу представників громади.

Звісно, що не можна не пригадати про політико-релігійні проблеми, які притаманні найбільшій за чисельністю африканській країні – Нігерії, де із незначною перевагою домінують прихильники ісламу. Історично на півночі Нігерії з епохи Середньовіччя існували державні мусульманські утворення. У той же час на півдні країни активно розповсюдження зазнало християнство у період британської колоніальної адміністрації. При цьому географічне розмежування релігійної дихотомії мусульманська Північ-християнський

Південь доповнюється соціально-економічною та етнічною. Так, мусульмани Півночі – це в основному кочівники, де особливо агресивним ставлення до іншого віросповідання відрізняються етнічних пастухів-мусульман Фулані, а християни Півдня – осілі фермери. Примітно, що з 1999 року 12 північних провінцій перейшли на закони шаріату.

Лідери християнських громад Нігерії неодноразово характеризують ситуацію з міжрелігійних відносин як близьку до геноциду за релігійною ознакою. Найчастіше це повзано із терористичними нападами радикального угруповання «Боко Харам». У перекладі мови народу хауса, найчисельнішого у Нігерії, її назва означає «Західна освіта – гріх».

Це ще одне відгалуження забороненої «Ісламської держави» (інше назва «Боко Харам» з 2015 року – «Західноафриканська провінція ІД»). Своїх прихильників ця терористична організація вербує у північних штатах країни із значною концентрацією мусульман. Ключове завдання діяльності терористичної організації полягає у встановленні законів шаріату у всій Нігерії.

Дослідження неурядових нігерійських організацій відімають, що понад 50 000 християн було вбито в Нігерії відколи відбулася активізація Боко Харам у 2009 році (станом на 2023). У той же період було підпалено 18 000 християнських церков і 2 200 християнських шкіл. Близько 5 мільйонів християн були переміщені та змушені перебувати в таборах для внутрішньо переміщених осіб у Нігерії і таборах для біженців на регіональних та субрегіональних кордонах.

Нігерійський уряд, який намагається зберегти баланс між мусульманами та християнами, підкреслює різницю між радикалами та законослухняними віруючими. Щоправда, зіткнення подекуди нагадують справжню війну.

Осередком терористичної діяльності стала територія держави, що не склалася – Сомалі, яка вважається традиційно мусульманською країною із збереження шаріатського права навіть у період британської та італійської колоніальних адміністрацій. У останній чверті ХХ століття у Сомалі вибухає економічна криза, зумовлена програшем у війні проти сусідньої Ефіопії та

втратаю підтримки з боку Радянського Союзу, що у підсумку призводить до громадянської війни та фрагментації цілісної державності.

На тлі державного хаосу виділяється терористична організація фундаменталістського спрямування «аш-Шабаб», яка діє із середини 2000-х років. «Аш-Шабаб» ідентифікує себе як частину «Аль-Каїди». Прикметно, що до 2011 року угруповання контролювало більшу частину Сомалі, включаючи столицю країни Могадішо. Наразі угруповання контролює частину узбережжя країни і час від часу влаштовує теракти в Сомалі та інших державах (Кенії, Уганді й Джибуті). Щоправда, прихильники організації та фундаменталістських цінностей на всій території країни.

Цікаво, що проти «Аш-Шабаб» у Сомалі діяли підрозділи ефіопських військові. Однак це не дивно, адже за деякими даними, «Аш-Шабаб» веде активну пропагандистську роботу саме в Ефіопії серед 25-мільйонного народу оромо, майже половина якого – мусульмани-суніти, незадоволені політикою центральної влади. Тож мусульмансько-християнська ворожнеча є притаманною також для Ефіопії, де зіткнення на релігійному підґрунті на сході. Саме у цій частині країни більшість становлять мусульмани, які при цьому складають близько третини жителів Ефіопії.

Однак попри активне розповсюдження християнства та ісламу магічний світогляд серед африканських народів нікуди не тільки не зник, але й чудово співіснує із монотеїстичними релігіями, особливо християнством. Звісно, що магічний світогляд є притаманним для багатьох суспільств на усіх континентах, але в Африці ця риса залишається із значними відтінками архаїчної жорстокості. І прикладів такої ситуації вистачає.

Приміром, на території Гани існують спеціальні табори для чаклунів, які ведуть відособлений, маргінальний спосіб життя. З одного боку, як вважає місцеве населення, це убезпечує інших від магічної деструктивної діяльності. З іншого боку, зменшує можливість нападу з метою фізичної розправи на осіб, яких суспільство визначило в якості осіб, що володіють певними надприродними здібностями.

Залишається нагальною проблема безпеки життя для альбіносів-негроїдів, оскільки у відповідності до магічного світогляду ССА амулети із частин тіла таких осіб може принести чимало користі. Тому на альбіносів-негроїдів постійно здійснюють напади з метою заволодіння частиною їх тіла.

Продовжує мати місце практика людських жертвоприношень, оскільки за магічним світоглядом такий ритуал принесе успіх у певних справах. При цьому особливо потужним вважається жертвоприношення дітей (зафіксовано на території Кенії). Звісно, що у цьому контексті можна також пригадати про історичну традицію існування значної кількості таємних товариств магічного спрямування у Західній Африці, серед народності йоруба, зокрема, особливо Товариства Леопарда. Представники цієї організації здійснювали ритуальні вбивства з метою отримання успіху, імітуючи їх під напади леопарда. Останній такий випадок був зафіксований у 1994 із міжнародним резонансом та розслідуванням з боку Інтерполу.

Семінар 6. Релігійний фактор у конфліктах на Африканському континенті (2 год.)

1. Характеристика релігійних процесів на Африканському континенті.
2. Зони терористичної активності радикальних ісламських угруповань на території Африки.
2. Ісламсько-християнська конфліктогенність у країнах Африки.
3. Проблема взаємовідносин між ісламом та місцевими віруваннями у державах Африки.

Завдання для самостійної роботи (10 год.)

Підготуйте наукові повідомлення у формі письмового реферату (на вибір):

1. Чинники розповсюдження християнства в африканських країнах.
2. Терористична діяльність Боко Харам.
3. Діяльність Армії опору Господа.

4. Релігійна складова конфліктогенності ЦАР.
5. Діяльність Товариства Леопарда.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Основна:

1. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. – 504 с.
2. Ігнат'єв П. Країнознавство. Країни Азії: Навчальний посібник. – Чернівці: «Книги - ХХІ століття», 2006. – 424 с.
3. Казанова Х. Релігія в сучасному світі. Плюралізм, секуляризація, глобалізація / переклад з англ. Романа Скакуна. – Львів: Вид-во УКУ, 2019. – 348 с.
4. Колесник І. М. Новітні релігійні течії та рухи: навчально-методичний посібник. – Львів, 2016. – 152 с.
5. Країнознавство: Підручник / В. Крижанівський, М. Дорошко, В. Головченко та ін.; (за ред. М.Дорошка). 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: «Знання», 2012.
6. Палінчак М. М. Релігійний фактор у міжнародних відносинах : навч. посіб. для студ. УжНУ / М. М. Палінчак, П. П. Галда, М. М. Лешанич. – Ужгород: Ліра, 2015. – 296 с.
7. Плахтій М. П., Сулятицька Т. В. Релігієзнавство: навчальний посібник [Електронний ресурс]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. – 168 с. – Режим доступу: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7385>
8. Протеро С. Вісім релігій, що панують у світі. Чому їхні відмінності мають значення / Переклад з англійської Вячеслава Пунька. – Київ: Форс Україна, 2021. – 464 с.

9. Релігієзнавство: навчальний посібник / ред. В. Л. Петрушенко, О. П. Петрушенко. — Видання друге, стереотипне. — Львів: Новий Світ-2000, 2020. — 327 с.
10. Релігієзнавство: підручник / Р. В. Гула [та ін.]. — Київ: Каравела, 2021. — 271 с.
11. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 272 с.
12. Bowker J. World Religions: The Great Faiths Explored and Explained. – London, UK: Dorling Kindersley, 2021. – 352 p.
13. Handbook on religion and international relations / J. Haynes (editor). – Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2021. – 400 p.
14. Religion and International Relations / K.R. Dark (editor).– New York: Palgrave Macmillan, 2000. – 293 p.

Додаткова:

1. Арістова А. Релігійне підґрунтя міжнародного тероризму // Українське релігієзнавство. – 2012. – № 61. – С. 484-498.
2. Балюк В., Дорошко М. Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. – 2020. – № 51. – С. 5-11.
3. Барбарук Т. І. Коптська церква як елемент збереження національної ідентичності // Гілея: науковий вісник. – 2018. – Вип. 138(3). – С. 35-39.
4. Бебик В. Скіфо-арійська цивілізація у Стародавній Індії / Ар'я-Варті (III-I тис. до н.е.) // Освіта регіону. – 2011. – № 3. – С. 10-15.
5. Борисенко О. Роль релігії у внутрішній політиці Японії: історична ретроспектива та сучасні реалії // Релігійна свобода. – 2006. – № 10. – С. 59-62.

6. Борділовська О. 75 років без Ганді. Чи актуальні сьогодні ненасильницькі методи спротиву? // Дзекало тижня. – 29 січня 2023. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/75-rokiv-bez-handi-.html>
7. Борділовська О. А. Від священної географії до геополітики: традиції індійського світогляду // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 49-56.
8. Борділовська В. Гандизм у зовнішній політиці Індії // Політика і час. – 2007. – № 7. – С. 41–45.
9. Брожина В. Радикальний ваххабізм як ідеологія релігійно-політичного екстремізму // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 3. – С. 186-197.
10. Брожина В. Типологія сучасних ідеологічних течій ісламського радикалізму // Наукові записки. – К.:ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса. – 2008. Вип.41. – С. 205-213.
11. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 304 с.
12. Габер Є. В. «Арабська весна» на Близькому Сході: вибір моделі суспільної трансформації // Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі. Колективна монографія. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. – С. 11-30.
13. Городня Н. Цивілізаційні чинники сучасного розвитку країн Східної Азії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2011. – Вип. 104. – С. 14-17.
14. Горохова Л. В., Мельничук В. В. Релігійний фактор у суспільно-політичному просторі України // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – 2022. – Випуск 30. – С. 59–65.
15. Захарченко А. М., Мельніченко А. В. Проблема ісламістського екстремізму в Тропічній Африці. Кейс угруповання «Боко Харам» в Нігерії // Регіональні студії. – 2023. – № 33. – С. 126-131.

15. Іслам: історія і сучасність: Навчально-методичний посібник / В.І. Лубський, Є.А. Харьковщенко, М.В. Лубська, Т.Г. Горбаченко Київ : Центр учбової літератури, 2014. – 632 с.
16. Капранов С.В. Сінто у соціокультурних трансформаціях ХІХ–ХХ ст. – Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2014. – 116 с.
17. Киридон А. Релігійний чинник у міжнародних відносинах. Ч. 1. // Зовнішні справи. — 2017. — № 1. — С. 56-60.
18. Киридон А. Релігійний чинник у міжнародних відносинах. Ч. 2. // Зовнішні справи. – 2017. – № 2. – С. 50-53.
19. Кирюшко М. Релігійно-політичні дослідження ісламу. Термінологічний дискурс // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 3. – С. 69-84.
20. Клочко Т. П. Кастовий поділ в соціально-політичному житті сучасної Індії / Т. П. Клочко, А. О. Бабарика // Сходознавство. Актуальність та перспективи [Електронне видання]: матеріали доп. ІV Міжнар. наук.-метод. конф., Харків, 24 берез. 2023 р. : [у 2 ч.] / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; [редкол.: Н. В. Руда (голова) та ін.]. – Харків, 2023. – Ч. 2. – С. 161–163. – Режим доступу: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/f164bcee-4716-4f1b-b975-3f34ebb4c9e6>
21. Корнійчук Ю. Ю. Релігійна дипломатія: передумови становлення й теоретичні засади розвитку // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – 2016. – Вип. 36. – С. 20-27.
22. Коппель О. А. Трансформація ролі релігійного фактору в контексті системної еволюції міжнародних відносин // S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe : електронний науково-практичний журнал / редкол.: Д. В. Яковлев (голов. ред.), К. М. Вітман (заст. голов. ред.), Д. Ю. Дворніченко (відп. секр.) [та ін.] ; НУ «ОЮА». – Одеса, 2017. – Вип. 3. – С. 67-71.

23. Коппель О. А. Десекуляризація в міжнародних відносинах // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2017. – Вип. 19. – С. 164-172.
24. Краснолюдська С. Суб'єктність ісламу у світових політичних процесах // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – Випуск 37. – С. 315-325.
16. Латигіна Н. А. Іслам: шлях крізь століття : монографія. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. – 360 с.
25. Лукаш О. І. Індія і регіон Південної Азії: «єдність у різноманітності» // Тези III Всеукраїнської конференції індологів, 30 січня 2013 р. / НАН України, Всеукраїнська асоціація індологів, Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Посольство Республіки Індія в Україні. – К: «Прінт Квік», 2013. – С. 9-11.
26. Луценко І. Г. Питання класифікації тоталітарних сект та їх значення для протидії злочинності // Вісник Кримінологічної асоціації України. – 2016. – № 2 (13). – С. 211-222.
27. Мазур Ю. В. Цивілізаційне підґрунтя формування політичних інститутів в країнах Східної Азії // Проблеми міжнародних відносин. – 2013. – № 7. – С. 108-12.
28. Марков Д. Є. Непальський буддизм і держава: у пошуках компромісу і взаємної легітимації // Східний світ. – 2019. – № 1 (102). – С. 18-38.
29. Масовець В. П. Релігійні протиріччя та їх роль у виникненні збройних конфліктів // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. – № 17. – С. 129-133.
30. Медведєва Ю. Ю. Модернізаційні і контрмодернізаційні складові синтоїзму та дзен-буддизму: ретроспектива і сучасність // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2016. – № 4 (132). – С. 106-111.
31. Медведєва Ю. Ю. Співвідношення секуляризації і модернізації: до постановки проблеми // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2016. – 19(3). – С.102-106.

32. Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект // Східний світ. – 2019. – 1 (102). – С. 82-115.
33. Несправа М. В. Радикальний джихадизм у Європі початку ХХІ ст.: монографія. – Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. – 304 с.
34. Остроухов В. Ісламістський релігійний екстремізм та ваххабізм / В. Остроухов, О. Лікаренко, В. Петрик // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6. – С. 133-142.
35. Пашков В., Мищенко В. Близький Схід на перетині геополітичних інтересів великих держав // Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. – 2021. – № 1 (9). – С. 18-33.
36. Пророченко Н. О. Політичний іслам у країнах Субсахарської Африки // Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субса-харської Африки): виклики та можливості для України: Матеріали міжнар. наук. конференції / відп. наук. ред. О.І. Лукаш. НАН України, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – 2016. – С. 41-48.
37. Сергієнко Т. І. Партійна система Японії: на шляху до змін // S.P.A.C.E. – 2018. – № 8. – С. 33-35.
38. Стрільчук Л., Шеремета А. Політичні та соціальні трансформації Японії в епоху сьогунату Токугава // Літопис Волині. – 2023. – № 28. – С. 240-244.
17. Тимчик О.А. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу: монографія. — К.: КНТ, 2014. — 410 с.
39. Тихоненко І. В., Тамарянська С. В. Зовнішня політика Святого Престолу у пост-біполярну добу: трансформційні зміни та тенденції модернізації // Регіональні студії. – 2022. – № 28. – С. 113-118.
40. Тихоненко І., Христоророва Ю. Ідеологія та організаційна структура «Ісламської держави» як фактори у веденні боротьби з тероризмом // Наукові праці. Серія «Політологія». – 2018. – Випуск 302. – Том 314. – С. 78-82.

41. Філь Ю. С. «Культурні війни»: націоналізм та релігія в сучасній Індії // Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». – 2021. – С. 51-54.
42. Філь Ю. С. Міжнародне товариство свідомості Кришни (ISKCON) в період війни на Донбасі (2014 – 2019) // Релігійна свобода. – 2020. – № 25. – С. 52-68.
43. Філь Ю. С. Джамму і Кашмір: Моді поглинає мусульманську автономію. Світ мовчить // Інформаційно-аналітичний бюлетень Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського. – 2021. – № 1. – С. 14-16.
44. Халіков Р. Гібридна війна на Близькому Сході // Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. – Вінниця : ТОВ «НіланЛТД», 2017. – С. 323-338.
45. Ходжін М. Проблема суніто-шиїтського протистояння у зовнішній політиці Туреччини на початку ХХІ століття // Українознавство. – 2022. – № 1(82). – С. 160-169.
46. Целуйко М. Є. Зовнішня стратегія ІДІЛ. Частина 2. // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології». – 2017. – Вип. 31. – С. 105-110.
47. Швед В. О. Стратегічні та безпекові питання у країнах Затоки та Близькосхідному регіоні у контексті історичного розвитку // Стратегічні пріоритети. – 2018. – № 3/4. – С. 57-64.
48. Яка різниця між сунітами і шиїтами // Урядовий кур'єр. – 8 січня 2016. – Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/yaka-riznicya-mizh-sunitami-i-shiyitami/>
49. Ямпольська Л. М. Радикальний іслам і джихад: проблеми сучасного наукового дискурсу // Man and Society in the Dimensions of Socio-Cultural Transformation: Scientific monograph. – Riga: Baltija Publishing, 2022. – С. 276–301.

50. Яроцький П. Католицизм як світова церковна імперія // Українське релігієзнавство. – 2010. – № 56. – С. 295-319.
51. Abbink J. Religion and Politics in Africa: The Future of «The Secular» // Africa Spectrum. – 2014. – № 49 (3). – pp. 83-106. . – Режим доступу: <http://nbn-resolving.org/urn/resolver.pl?urn:nbn:de:gbv:18-4-7830>
52. Albert E., Maizland L. Religion in China // Council on Foreign Relations. – 25 September 2020. – Режим доступу: <https://www.cfr.org/backgrounder/religion-china>.
53. Barnes D. The Gods at War: Religion and the Pacific Theater, 1937-1945 // The GARNET (Global Affairs and Religion Network). – 14 October 2022. – Режим доступу: <https://garnet.elliott.gwu.edu/2023/02/12/october-14-2022-gods-at-war-religion-and-the-pacific-theater-in-world-war-ii-with-dr-dayna-barnes/>
54. But S. Religious factor in international relations // Modern problems of science, education and society. Proceedings of the 12th International scientific and practical conference. SPC «Sci-conf.com.ua». – Kyiv, Ukraine. – 2024. – pp. 996-1002. – Режим доступу: <https://sci-conf.com.ua/xii-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-modern-problems-of-science-education-and-society-5-7-02-2024-kiyiv-ukrayina-arhiv/>.
55. Jeffery-Schwikkard D. Religion and Political Parties in South Africa: A Framework and Systematic Review // Journal of Southern African Studies. – 2022. – Volume 48, Issue 6. – pp.1077-1097. – Режим доступу: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03057070.2022.2136820>
56. Liwan W. Religion in China's Public Diplomacy // China Quarterly of International Strategic Studies. – 2020. – Vol. 6, No. 4. – pp. 371-387. – Режим доступу: <https://www.worldscientific.com/doi/pdf/10.1142/S2377740020500219>
57. Mandaville P. The Growing Role of Religion in Great Power Rivalry // Observatoire international du religieux. – Septembre 2022. – Bulletin N°39. –

- Режим доступа: <https://obsreligion.cnrs.fr/bulletin/the-growing-role-of-religion-in-great-power-rivalry-english-version/>
58. Ramachandran S. Rivalries and Relics: Examining China's Buddhist Public Diplomacy // The Jamestown Foundation. – 5 March 2019. – Режим доступа: <https://jamestown.org/program/rivalries-and-relics-examining-chinas-buddhist-public-diplomacy/>
59. Ranade J. Buddhism: A New Frontier in the China-India Rivalry // Carnegie India. – 17 March 2017. – Режим доступа: <https://carnegieindia.org/2017/03/17/buddhism-new-frontier-in-china-india-rivalry-pub-68326>
60. Rosendal T. Belt and Road Buddhism in Sri Lanka? // The Diplomat. – 2 November 2022. – Режим доступа: <https://2022/11/belt-and-road-buddhism-in-sri-lanka/>
61. Salau M.B. Religion and politics in Africa: three studies on Nigeria // Journal of Law and Religion. – 2020. – № 35 (1). – pp. 165–177. – Режим доступа: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/CCD24711A76BD424384AFEAF23117517/S074808142000156a.pdf/religion-and-politics-in-africa-three-studies-on-nigeria.pdf>.
62. Scott D. Buddhism in Current China–India Diplomacy // Journal of Current Chinese Affairs. – 2016. – №3. – pp. 139–174. – Режим доступа: <https://d-nb.info/1124904190/34>.
63. Seay L. How religion shapes Africans' political behavior// The Washington Post. – 5 June 2020. – Режим доступа: <https://www.washingtonpost.com/politics/2020/06/05/how-religion-shapes-africans-political-behavior/>.

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ:

1. Релігія та її характеристики як чинники суспільно-політичного життя.
2. Особливості взаємодії релігії та політичної сфери життєдіяльності суспільства.
3. Вплив релігії на міжнародні відносини: історична ретроспектива.
4. Актуальні тенденції зростання ролі релігії у міжнародному житті.
5. Поняття «релігійного» та «етно-релігійного» конфліктів.
6. Релігія як інструмент м'якої сили держави.
7. Дипломатія Святого Престолу.
8. Релігія як чинник політики в Україні.
9. Особливості функціонування деструктивних сект.
10. Поєднання буддизму, даосизму та конфуціанства як чинник державного будівництва КНР.
11. Особливості політики КНР в релігійній сфері.
12. Релігійний вимір дипломатії КНР.
13. Роль синтоїзму у політичних процесах Японії: історичний контекст.
14. Синтоїстські організації у політичному житті повоєнної Японії.
15. Секти та політика в сучасній Японії
16. Релігійний чинник у політиці країн півострова Індокитай.
17. Релігійна складова у політиці острівних країн Південно-Східної Азії.
18. Релігійний вимір Кашмірської проблеми в індо-пакистанських взаєминах.
19. Особливості релігійної ситуації у Пакистані.
20. Індуїзм як детермінуючий чинник суспільно-політичних процесів Індії.
21. Релігійний аспект у проблемах сепаратизму в Індії на прикладі Кашмірської долини.
22. Націоналістичний індуїзм та політика в Індії.
23. Релігійні громади та сепаратизм в Республіці Індія.
24. Політизація ісламу як чинник суспільно-політичних процесів.
25. Особливості релігійно-політичної ситуації у країнах Близького Сходу.

26. Специфіка терористичної діяльності ісламських фундаменталістських організацій.
27. Релігійний вимір протистояння між Іраном та Саудівською Аравією.
28. Вплив релігійного чинника на конфлікти в Сирії, Іраку та Ємені.
29. Особливості релігійної динаміки Африканського континенту.
30. Конфліктогенність між християнством та ісламом у країнах Африки.
31. Релігія та діяльність терористичних організацій на Африканському континенті.
32. Архаїзм магічного світогляду та суспільства африканських країн.